

ISSN 0202—3342

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS
LIETUVOS TSR ISTORIJOS PROBLEMINĖ MOKSLINĖ TARYBA

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1986 METAI

VILNIUS „MOKSLAS“ 1987

INSTITUTE OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR
THE SCIENTIFIC PROBLEM BOARD
OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1986

VILNIUS

1987

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DES WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR
PROBLEMISCHER-WISSENSCHAFTLICHER RAT
FÜR GESCHICHTSFORSCHUNG DER LITAUISCHEN SSR

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1986

VILNIUS

1987

АКАДЕМИЯ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
НАУЧНЫЙ СОВЕТ ПО ПРОБЛЕМАМ ИСТОРИИ
ЛИТОВСКОЙ ССР

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ

ГОД 1986

ВИЛЬНЮС «МОКСЛАС» 1987

BBK 63.3(2L)

Li237

Redakcinė kolegija:

Bronius VAITKEVICIUS (vyr. redaktorius), Alfonsas EIDINTAS, Vytautas MERKYS, Vacys MILIUS, Leonas MULEVICIUS, Rita STRAZDONAITĖ (sekretorė), Tamara TARŠILOVA, Adolfas TAUTAVICIUS, Irena VALIKONYTĖ, Regina ZEPKAITĖ (vyr. redaktoriaus pavaduotoja)

Išleista LTSR MA Istorijos instituto užsakymu

**L 0503020900—132 Z—87
M 854(08)—87**

© LTSR MA Istorijos institutas, 1987

RECENZIJOS, APŽVALGOS, ANOTACIJOS

Konstantinas Surblys. Tarybų Lietuvos visuomenės socialinės klasinės struktūros raida. Iš Lietuvos Komunistų partijos patirties formuojant išsivysčiusią socialistinę visuomenę. V.: Mokslas, 1985.— 280 p., 2000 egz.

Tirti visuomenės socialinės struktūros pakitimus svarbu tiek moksliniu teoriniu, tiek praktiniu požiūriu. Šių pakitimų analizė išryškina klasių ir socialinių sluoksnių vietą ir vaidmenį socialistinėje visuomenėje, atskleidžia Komunistų partijos socialinės politikos rezultatus. Visuomenės socialinės struktūros kitimo dėsnių pažinimas padeda tiksliau parengti visos TSR Sąjungos ir kiekvienos tarybinės respublikos ekonominio ir socialinio vystymo planus.

Tarybų Lietuvos mokslininkai yra skyrę nemažą dėmesio atskirų respublikos visuomenės socialinės struktūros komponentų raidos analizei Tarybų valdžios metais. Tačiau iki pastarojo meto nebuvo paskelbta didesnių specialių, apibendrinančio pobūdžio darbų, analizuojančių visus visuomenės socialinės struktūros komponentus ir jų sąveiką. Tad K. Surblys savo monografijoje ir užsibrėžė tikslą išnagrinėti Lietuvos visuomenės socialinės klasinės struktūros esminius poslinkius Tarybų valdžios metais, atskleisti, kokie veiksniai lėmė visuomenės struktūros raidos svarbiausias tendencijas, išryškinti socialinės struktūros komponentų kaitos dėsnius, šio proceso dinamiką ir rezultatus.

Tarybų Lietuvos visuomenės socialinės klasinės struktūros raidoje autorius išskiria tris etapus: pereinamąjį iš kapitalizmo į socializmo laikotarpį, prasidėjusį 1940 m. vasarą ir trukusį iki 1952 m. pabaigos, t. y. devynerius metus (be hitlerinės okupacijos metų); socializmo kūrimo baigimo ir socialistinių santykių įtvirtinimo laikotarpį (1953—1959 m.); socializmo tolesnio tobulinimo laikotarpį (1959—1983 m.).

Nugalėjus socialistinei revoliucijai, Tarybų Lietuvoje prasidėjo pereinamasis iš kapitalizmo į socializmą laikotarpis. Per jį buvo įvykdyta nemaža socialinių ir ekonominių pertvarkymų. Dėl to jau šiuo laikotarpiu iš esmės pakito respublikos visuomenės socialinė klasinė struktūra: buvo panaikintos išnaudotojų klasės; darbininkų klasė ir darbo valstietija persiformavo į socialistinės visuomenės klases, sustiprėjo šių klasių bendradarbiavimas; istorinėje arenoje pasirodė socialinis sluoksniš — socialistinė inteligentija, kilusi iš liaudies ir artimai su ja susijusi; susiformavo Tarybų Lietuvos visuomenės socialinė klasinė ir idėjinė vienybė, neliko priešingumų tarp įvairių socialinių grupių ir sluoksnių, išryškėjo jų siekių ir interesų

bendrumas. Autorius pabrėžia, kad Tarybų Lietuvos visuomenės vienybės formavimosi ekonominį pagrindą sudarė socialistinė gamybos priemonių nuosavybė, politinį — Tarybų valdžia, ideologinį — marksizmas-leninizmas. Lemiamas vaidmuo, įtvirtinant Tarybų Lietuvos visuomenės vienybę, priklausė Komunistų partijos vadovaujamai darbininkų klasei, kuri įnešė svarbiausią indėlį į materialinių ir dvasinių visuomenės vienybės pagrindų sukūrimą, socializmo pergalę.

Socialistinės revoliucijos pergalė, darbo žmonių valdžios ir socialistinio gamybos būdo įtvirtinimas, esminiai visuomenės socialinės klasinės struktūros pakitimai ir kiti faktoriai laidavo lietuvių buržuazinės nacijos persiformavimą į socialistinę naciją ir sėkmingą jos raidą.

Socializmo kūrimo baigimo ir socialistinių santykių įtvirtinimo laikotarpiu Tarybų Lietuvos visuomenės socialinė klasinė vienybė dar labiau išryškėjo ir sustiprėjo. Visuomenės socialinėje klasinėje struktūroje neliko ikisocialistinės visuomenės struktūrai būdingų grupių, visi pavieniai valstiečiai, nekooperuoti amatininkai ir kiti smulkieji gamintojai buvo įtraukti į socialistinę ūkio sistemą. Reikšmingų kiekybinių ir kokybinių pokyčių įvyko darbininkų klasėje, kolūkinėje valstietijoje ir socialistinėje inteligentijoje. Tokiu būdu, pažymi autorius, socializmo kūrimo baigimo ir socialistinių santykių įtvirtinimo metais Tarybų Lietuvos socialinė klasinė struktūra, palyginti su socializmo pagrindų kūrimo laikotarpiu, pasiekė brandesnę pakopą.

Autorius pažymi, kad Tarybų Lietuvos, kaip ir visos Tarybų šalies, socialinė klasinė struktūra išsivysčiusio socializmo laikotarpiu vystosi jos vienalytiškumo stiprėjimo, draugiškų klasių ir socialinių sluoksnių suartėjimo linkme. Visuomenės socialinės klasinės struktūros vienalytiškumo stiprėjimo procese išryškėjo šios kryptys: darbininkų klasės ir kolūkinės valstietijos suartėjimas, šių abiejų draugiškų klasių bendradarbiavimas su inteligentija, vis akivaizdesni darbininkų klasės, kolūkinės valstietijos ir inteligentijos integraciniai procesai, esminių skirtumų nykimas tarp miesto ir kaimo, tarp protinio ir fizinio darbo. Komunistų partijos moksliskai pagrįstos politikos realizavimas suteikia šiems sudėtingiems procesams reikiamą kryptingumą ir planingumą.

Tarybų Lietuvos visuomenę socializmo tolesnio tobulinimo laikotarpiu sudaro ne tik darbininkai, kolūkiečiai, inteligentija, tarnautojai nespecialistai, bet ir tarpklasinės grupės: moksleiviai, pensininkai ir namų šeimininkės, asmenys, dirbantys pagalbiniame ūkyje. Komunistų partija ir Tarybų valstybė atsižvelgia ir į šių tarpklasinių visuomeninių grupių interesus ir poreikius. Autoriaus atlikta šių grupių analizė rodo, jog jos yra organiškai socialistinės visuomenės socialinės struktūros dalis, daro sistemingą poveikį visų visuomenės klasių ir socialinių sluoksnių tolesniam vystymuisi.

Apibendrinamas monografijoje pateiktą gausią faktinę medžiagą, autorius pažymi, jog ekonominiai, politiniai ir ideologiniai veiksniai, visa Komunistų partijos įgyvendinama socialinė politika spartina socialinių klasių skirtumų nykimą. Šis procesas vyksta ne kovos tarp klasių, o jų glaudaus bendradarbiavimo sąlygomis, šalinant pasitaikančius prieštaravimus. Darbininkų klasės ideologiją ir tradicijas išsivysčiusio socializmo laiko-

tarpiu perima kiti gyventojų sluoksniai, taigi laipsniškai ryškėja beklasės visuomenės žmogaus bruožai.

Socialinių procesų analizė rodo TSKP CK 1983 m. birželio plenumo ir TSKP XXVII suvažiavimo išvados apie klasinių skirtumų nunykimą ir beklasės visuomenės struktūros pagrindinių bruožų susiformavimą dabartiniu laikotarpiu pagrįstumą. Beklasės socialistinės visuomenės formavimas yra svarbus etapas kelyje į visišką socialinį vienybę.

Būtų galima papriekiaštinti monografijos autoriui dėl kai kurios nereikšmingos faktinės medžiagos pateikimo, vietomis per didelio nukrypimo į šalutines temas. Bet tai nesumenkina paskelbtos monografijos mokslinės vertės. K. Surblio darbas, be abejojimo, yra neeilinis indėlis į lietuvių tarybinę historiografiją, nušviečiančią Tarybų Lietuvos visuomenės socialinės klasinės struktūros formavimosi ir raidos problemas.

Kęstutis Strumskis

Почс К. Я. «Санитарный кордон»: Прибалтийский регион и Польша в антисоветских планах английского и французского империализма (1921—1929 гг.). Рига: Зинатне, 1985.— 176 с., 1250 экз.

Pastaruosiu metu tarybinio Pabaltijo istorikai vis daugiau dėmesio skiria laikotarpiui tarp Pirmojo ir Antrojo pasaulinio karo, didžiųjų Europos valstybių ir JAV vaidmeniui intervencijoje bei kontrevoliucijoje, nukreiptose prieš Tarybų valdžią, ekspansiniams imperialistų planams Pabaltijoje.

Tokių darbų grupei priklauso ir latvių istoriko K. Počo knyga „Sanitarinis kordonas“. Šios monografijos autorius, vadovaudamasis TSKP XXVI suvažiavimo nurodymais dėl tarptautinės kardinalių mokslinių problemų tyrimų reikšmės, iškėlė sau uždavinį nušviesti didžiųjų valstybių imperialistinių grupuočių politiką, nesiskaičiusią su teritoriniais, ekonominiais ir politiniais mažųjų Pabaltijo valstybių interesais, parodyti, kaip valdantieji Anglijos ir Prancūzijos sluoksniai vertė Latviją, Lietuvą, Estiją ir Lenkiją sudaryti antitarybinį „sanitarinį kordoną“ revoliucijos ir komunizmo idėjų plitimui į kapitalistinio pasaulio šalis stabdyti (p. 4).

Recenzuojamoje knygoje nagrinėjamos problemos neprarado savo aktualumo ir mūsų dienomis. Jos ypač aktualios todėl, kad agresyvūs JAV ir kitų Vakarų valstybių sluoksniai, žodžiais pasisakydami už taiką, praktiškai veda „šaltojo karo“ politiką, karštligiškai kursto ginklavimosi varžybas, kuria karines bazes aplink Tarybų Sąjungą ir socialistines bei liaudies demokratijos šalis, siekdami sunaikinti socialistinę sistemą ir įsiviešpatauti visame pasaulyje.

Monografijos autorius atliko didžiulį darbą, ištyręs daugybę buvusių Pabaltijo valstybių diplomatinių tarnybų dokumentų, šiuo metu saugomų valstybiniuose Latvijos, Lietuvos ir Estijos TSR archyvuose, taip pat skelbtus tų šalių buržuazinių vyriausybės dokumentų rinkinius, statistinę medžiagą, spaudą, literatūrą vokiečių, prancūzų, anglų ir lenkų kalbomis.

Autorius, remdamasis gausia faktine medžiaga, vadovaudamasis mark-sistinė-lenininė metodologija, išanalizavo tarptautinę Pabaltijo valstybių padėtį 1921—1929 m., atskleidė jų savitarpio prieštaravimus, santykius su Lenkija ir didžiosiomis valstybėmis, kurie buvo susiję su daugybe didesnių ir mažesnių problemų.

Žinoma, kad imperialistinės valstybės prieš Tarybų šalį naudojo įvairias kovos formas ir metodus, stengėsi į ją įtraukti visas galimas, o ypač jų įtakoje buvusias jėgas. Anglijos ir Prancūzijos reakcines vyriausybes pirmiausiai domino Pabaltijo valstybių ir Lenkijos pozicijos TSRS ir Vokietijos atžvilgiu.

Nagrindamas didžiųjų valstybių politiką Pabaltijoje, autorius panaudoja įdomią ir tarybiniais skaitytojams mažai žinomą medžiagą apie Savinkovo šalininkų, eserų, menševikų grupių ir kitų antitarybinių organizacijų centrų veiklą Pabaltijoje ir Lenkijoje, apie jų ryšius su Anglijos ir Prancūzijos finansiniais sluoksniais.

Svarbiausia vieta monografijoje skiriama „sanitariniam kordonui“. Jį sudaryti turėjo Pabaltijo valstybės ir Lenkija. Autorius teisingai pažymi, kad jo genezė siekė 1919 m., kai imperialistinių šalių politiniai vadovai bandė įtraukti į kovą prieš Tarybų Rusiją jos kaimynystėje buvusias Pabaltijo valstybes ir Lenkiją. Reikia pažymėti, jog ši problema gana išsamiai išnagrinėta recenzuojamos knygos autoriaus kitoje monografijoje, kurios chronologinė riba yra 1925 m. Taigi skaitytojų susidomėjimą kelia tarybinėje istoriografijoje mažai nušviestas klausimas apie tokio „kordono“ kūrimą vėlesniais metais.

Iki šiol tarybinė istoriografija nebuvo davusi išsamaus atsakymo į klausimą, kokį vaidmenį „kordono“ kūrime vaidino atskirai Latvija, Lietuva, Estija ir Lenkija. Retsykiais pasitaikydavo netgi klaidingų teiginių: visi tokios sąjungos kūrimo „nuopelnai“ būdavo priskiriami Lenkijai arba didžiosioms imperialistinėms valstybėms bei už jų nugaros stovėjusiai Lenkijai. Recenzuojamos knygos autorius daug nusipelnė įrodydamas, kad to „kordono“ organizavimu daugiau ar mažiau buvo sudomintos taip pat ir Latvijos, Lietuvos ir Estijos buržuazinės vyriausybės, jis faktine medžiaga pagrindė teiginį, jog kiekviena jų puoselėjo savo tikslus.

Autorius pirmą kartą tarybinėje istoriografijoje nagrinėjamą temą suskirstė į atskirus laikotarpius ir ją nušvietė, atsižvelgdamas į kiekvieno laikotarpio būdingiausius bruožus. Pirmojo laikotarpio chronologinės ribos — 1921—1923 m., kai imperialistinės valstybės nepripažino Tarybų šalies *de jure* ir atvirai siekė likviduoti Tarybų valdžią. Antrasis laikotarpis — 1924—1926 m., kai Vakarų valstybės vadovavosi Lokarno konferencijos nutarimais, atsisakė garantuoti Rytų Europos valstybių sienas, siekė paversti Vokietiją svarbiausia antitarybine smogiamąja jėga. Autorius sugebėjo įtikinti skaitytoją, kad sumažėjus smogiamos ir Pabaltijo valstybių vaidmeniui antitarybinėje politikoje, sumažėjo Anglijos ir Prancūzijos domėjimasis tomis valstybėmis. K. Počas neatsitiktinai pabrėžė, kad Pabaltijo valstybės ir Lenkija tarptautiniuose santykiuose buvo vertinamos tik kaip objektai, kurie turėjo laikytis imperialistinių valstybių užsienio politikos kurso (p. 5). Trečiąjį laikotarpį — 1927—1929 m. — ženklino tarptautinės reakcijos, vadovaujamos Anglijos konservatorių, pastangos pereiti į puo-

limą ir sukurti bendrą kapitalistinių valstybių frontą, kuriame svarbi vieta vėl buvo skiriama Pabaltijo valstybėms ir Lenkijai.

Autorius, remdamasis faktais, parodė, kad Anglija ir Prancūzija, besivaržydamos dėl pirmavimo, nesugebėjo pasiekti vienodų pažiūrų ir vieningos linijos, kuriant Pabaltijo valstybių ir Lenkijos sąjungą. Jis pažymi ir prieštaravimus tarp imperialistinių valstybių ir Pabaltijo šalių bei Lenkijos. Nors knygoje kalbama tik apie dalinius nesutarimus tarp Pabaltijo ir imperialistinių valstybių ir ne visais „sanitarinio kordono“ kūrimo laikotarpiais, bet pateikti faktai mums padeda suprasti autoriaus mintį.

Kalbėdamas apie „sanitarinio kordono“ dalyvių nesutarimus, autorius pernelyg mažai dėmesio skyrė Lietuvos ir Lenkijos santykiams, kurie, kaip žinoma, buvo rimta kliūtis Anglijos ir Prancūzijos planams Rytų Europoje. Joms būtinai reikėjo ne tik patenkinti Lenkijos vyriausybės reikalavimus, bet ir priversti Lietuvą susitaikyti su esama padėtimi, t. y. su Vilniaus atplėšimu ir įjungimu į Lenkijos sudėtį. Reikia pažymėti, kad tais klausimais jau nemažai rašyta — esama monografijų lietuvių (R. Žepkaitė), lenkų (P. Losovskis), prancūzų (K. Grauzinis) kalbomis. Skaitytojas, mokantis vien rusų kalbą, turi mažai galimybių susipažinti su Lietuvos ir Lenkijos santykių esme tarp Pirmojo ir Antrojo pasaulinio karo ir šiuolaikiniais tos problemos tyrinėjimais.

K. Počas daugiausiai dėmesio skyrė Pabaltijo valstybių bei Lenkijos santykiams su Anglija ir per tų santykių prizmę nušvietė didžiųjų valstybių politiką Pabaltijyje. Silpniau ištyrinėta Prancūzijos politika Pabaltijo atžvilgiu. Tenka galvoti, jog tai nulėmė turima dokumentinė medžiaga. Jos žymiai daugiau yra paskelbusios Anglijos ir JAV užsienio reikalų ministerijos ir aiškiai nepakankamai Prancūzija. Faktiškai tiriamuoju laikotarpiu „sanitarinio kordono“ kūrimu buvo suinteresuotos tiek Anglija, tiek Prancūzija, ir iš dalies — Jungtinės Amerikos Valstijos.

Monografijoje panaudotos medžiagos analizė rodo, jog Pabaltijo valstybių buržuazinės vyriausybės, nors ir vykdė antitarybinę užsienio politiką, ne visada ir ne bet kokiomis sąlygomis buvo pasirengusios dėtis prie Anglijos ir Prancūzijos imperialistų agresyvių planų, dalyvauti priešiškuose Tarybų Sąjungai veiksmuose. Taip sprendžiamas klausimas rodo autoriaus sugebėjimą orientuotis labai komplikuojuose tarptautinių santykių visuomenėje.

Monografijos autorius, remdamasis turtinga faktine medžiaga, nušviečia Tarybų Sąjungos taikingą ir draugišką politiką Pabaltijo valstybių atžvilgiu. K. Počo veikale, tiesa, kiek prabėgomis, apžvelgiamos Tarybų Rusijos 1920 m. taikos sutartys su Latvija, Lietuva bei Estija. Reikėjo vis dėlto pabrėžti, jog šiomis sutartimis tarybinė vyriausybė pirmoji pripažino Pabaltijo buržuazinių valstybių nepriklausomybę *de jure* ir tuo būdu padėjo joms įsijungti į tarptautinį gyvenimą. Su Pabaltijo valstybių pripažinimu turėjo susitaikyti taip pat ir imperialistinės valstybės.

Tarybų Sąjungos draugiškumo ir taikingumo išraiška buvo jos pasiūlymas Pabaltijo valstybėms sudaryti nepuolimo ir neutraliteto sutartis. Lietuva buvo tarp jų vienintelė, kuri tokią sutartį pasirašė 1926 m. rugsėjo 28 d. Tačiau monografijoje šis faktas nenušviestas, nors minėta sutartis turėjo didžiulę reikšmę Lietuvos tarptautinei padėčiai ir buvo viena iš prie-

žasčių, trukdžiusių Anglijos ir Prancūzijos imperialistinėms grupuotėms pajungti Lietuvą Lenkijos interesams. Mūsų nuomone, mažai dėmesio skirta Latvijos ir Estijos atsisakymo nuo tokios sutarties su Tarybų Sąjunga priežasčių analizei.

Tenka apgailestauti, jog autorius, matyt, dėl monografijos mažos apimties, palyginti nedaug vietos skyrė Pabaltijo valstybių pozicijoms Genujų konferencijoje (1922 m.) nušviesti (p. 49—51), Tarybų šalies kovai prieš antitarybinės Pabaltijo ir Lenkijos sąjungos sudarymą (p. 59—61). Tiems klausimams skirta vos po tris puslapius.

Visos šios pastabos nemažina recenzuojamos knygos aktualumo. Ji verta tikrai teigiamo bendro įvertinimo. Skaitytojai gavo veikalą, prisodrintą įdomių ir svarbių faktų bei išvadų, padedančių įsisąmoninti socialistinės santvarkos pranašumą ir proletarinio internacionalizmo reikšmę tarptautiniuose santykiuose. Labai teisingai pasielgė Latvijos TSR leidykla „Zinatnė“, išleidusi K. Počo monografiją rusų kalba. Tai sudarė sąlygas ją perskaityti visiems, kurie norėtų geriau susipažinti su istorine Pabaltijo valstybių praeitimi ir kai kuriais Anglijos, Prancūzijos, Lenkijos valdančiųjų sluoksnių užsienio politikos aspektais rytinėje Europos dalyje laikotarpiu tarp dviejų pasaulinių karų.

Regina Žepkaitė
Algirdas Rubcovas

Историко-этнографический атлас Прибалтики: Земледелие. Вильнюс: Мокслас, 1985.— 139 с., 163 ил., карт., 3000 экз.

Istorinis etnografinis reiškinių kartografavimas — vienas reikšmingiausių etnografijos mokslo vystymosi etapų. Tarybų Sąjungos etnografinio kartografavimo centras — TSRS Mokslų Akademijos Etnografijos institutas — per pastaruosius tris dešimtmečius išleido nemažai kapitalinių veikalų, kuriuose plačiai panaudojo mokslinį kartografavimo metodą. Paminėtini Sibiro tautų, europinės Tarybų Sąjungos dalies rusų etnografiniai ir kiti atlasai. Didelę mokslinę vertę turi regioninis istorinių etnografinių reiškinių kartografavimas. Jis akivaizdžiai parodo tiriamų reiškinių dinamiką, etnokultūrinius kontaktus ir kitus svarbius etnografijos mokslui dalykus.

Recenzuojamas veikalas skirtas Pabaltijo regiono tautų žemdirbystei, kuri jau nuo I m. e. tūkstantmečio pradžios tapo svarbiausia ūkio šaka. Prie jo sutelktai dirbo TSRS MA N. Miklucho-Maklajaus etnografijos instituto, Pabaltijo respublikų MA istorijos institutų bei Estijos TSR valstybinio etnografijos muziejaus mokslininkai, žymūs žemdirbystės istorijos specialistai: N. Leinasarė, L. Dumpė, P. Dundulienė, A. Vyšniauskaitė, V. Mišius ir kiti.

Rengiant istorinį etnografinį Pabaltijo žemdirbystės atlasą, buvo plačiai panaudota archyvinė, muziejinė, lingvistinė, literatūrinė ir etnografinė medžiaga. Ilgamečio ir kruopštaus triūso rezultatai akivaizdūs: suklasifikuota, apibendrinta ir kartografuota nepaprastai vertinga mokslui medžiaga apie Pabaltijo žemdirbystės būdus bei įrankius. Šis atlasas, be abejonės,

reikalingas ne vien etnografams, bet ir kitų, artimų etnografijai, mokslo sričių specialistams, pirmiausiai istorikams, archeologams, kalbininkams. Recenzuojamą knygą, be įžangos, išvadų ir santraukos vokiečių kalba, sudaro penki stambūs skyriai, išsamus šaltinių ir literatūros sąrašas, iliustracijos ir atskiras 54 žemėlapių (kartoschemų) aplankas.

Kartografavimo metodo pritaikymas leido pažvelgti į žemdirbystės būdus ir įrankius bei jų paplitimą dinamiškai, parodyti jų raidą XIX a.—XX a. pirmojoje pusėje. Šiais chronologiniais rėmais neapsiribojama. Aiškinant žemdirbystės įrankių atsiradimą, daromi ekskursai į ankstesnius laikus.

Viena svarbiausių žemdirbystės istorijos problemų — arimo įrankių atsiradimo ir jų tolesnės raidos išaiškinimas. Tam skirta didžioji pirmojo knygos skyriaus dalis. Ariamosios žemdirbystės pradžia siejama su arklų, kurį Pabaltijo gyventojai naudojo jau neolito pabaigoje. Seniausių arimo įrankių analizė grindžiama archeologiniais, ikonografiniais, lingvistiniais, istoriniais duomenimis. Aiškinama, kad jau nuo I m. e. tūkstantmečio pradžios iki II tūkstantmečio pradžios Pabaltijyje paplinta naujo tipo įrankis — dvidantė žagrė. Jos kilmė kol kas neišaiškinta, nors linkstama galvoti, kad žagrė atsirado miškingoje Rytų Europos juostoje (greičiausiai šiaurinėje Padneprėje) ir plito šiaurės kryptimi, keliantis rytų slavams. Rašoma, kad pagrindiniu arimo įrankiu Pabaltijo kraštuose žagrė tapo apytikriai XII—XIV a. ir tarnauja iki pat XIX a. antrosios pusės, o Lietuvoje — iki XIX a. pabaigos. Atkreipiamas dėmesys į P. Dundulienės prielaidą, jog dviejų verstuvių — vadinamoji lietuviškoji — žagrė buvo sukurta jotvingių genčių. Minimas vidurio Lietuvai būdingas vienadantis žuobris — pereinamasis arimo įrankis nuo rausiančio žemę arklų prie įrankio, verčiančio vagą. Kituose Pabaltijo regiono kraštuose jis neaptinkamas. Pateikta faktinė medžiaga rodo, kad XIX a. antrojoje pusėje Pabaltijyje dar plačiai buvo naudojami tradiciniai arimo įrankiai. Plūgas plito lėtai ir visai neišstūmė senųjų arimo įrankių. Ekonomiškai silpnai išsivysčiusiuose rajonuose, kur valstiečiai lėtai įsisavindavo naujas ūkininkavimo formas, ir toliau praktikuota senosios žemdirbystės sistemos bei tradiciniai žemės įdirbimo būdai. Arklų ir žagrės paplitimas XIX a. antrojoje pusėje akivaizdžiai parodomas 1—3 žemėlapiuose. Iš pateiktos kartografinės medžiagos galima spręsti, kad arimo įrankiai turėjo ne tik bendrų šiam regionui bruožų, bet ir tam tikrų lokalinių ypatybių. Jos aiškinamos socialiniais ir ekonominiais faktoriais, kultūriniais ryšiais, vietinėmis tradicijomis.

Taip pat nagrinėjami žemės purenimo įrankiai — įvairių tipų akėčios. Tipologijos pagrindas — įrankio konstrukcija. Išskiriami keturi pagrindiniai Pabaltijo regione naudoti akėčių tipai. Primityviausios konstrukcijos akėčios priskiriamos lydiminei žemdirbystei, kiti trys tipai siejami su tobulėnėmis žemdirbystės sistemomis.

Traukiamosios jėgos panaudojimas Pabaltijo žemės ūkyje dar galutinai neišaiškintas. Patikimi istoriniai šaltiniai rūpimu klausimu suteikia žinių tik nuo XVI a. Jais remiantis aiškinama, kad Estijoje ir Lietuvoje arimui buvo naudojami jaučiai ir arkliai. Tuo tarpu Latvijoje — tik arkliai. Knygoje pateikiami Lietuvos ir Estijos mokslininkų samprotavimai šiuo klausimu. J. Jurginio ir P. Dundulienės nuomone, lietuviai pirmiausiai arę arkliais. A. Vireso teigimu, praeityje jaučiais arta visame Pabaltijyje. Šį jo

virtinimą paremia ir senieji jaučio bei jungo pavadinimai, išlikę tiek lietuvių, tiek latvių kalbose.

Antrajame skyriuje pateikiama javų derliaus, šieno nuėmimo įrankių kilmė, jų tipų ir variantų analizė, geografinis paplitimas, gubų statymo būdai. Nustatant įrankių kilmę, pasiremta gausiais archeologiniais duomenimis.

Etnografinė medžiaga parodo, kad derliaus nuėmimo įrankiai daugeliu atvejų Pabaltijo teritorijoje labai panašūs. XIX a. viduryje žiemkenčiai buvo nuimami pjautuvu, dalgele su grėbliuku ir dalgiu. Išskiriami du pjautuvų tipai. Pabaltijo regione, kaip ir visoje Rytų Europoje, daugiausiai paplitęs pirmojo tipo smarkiai išlenktas, smulkiai dantytas pjautuvas. Kaip rodo kartografinė medžiaga, antrojo tipo — mažai išlenktas — pjautuvas buvo paplitęs tik šiaurės vakarų Estijoje. Pagal tradiciją pjaustuvas visame Pabaltijo regione laikytas moterų darbo įrankiu. Išaiškinta, kad dalgelė XIX a. viduryje daugiausiai naudota vidurio Latvijoje ir šiaurinėje vidurio Lietuvos dalyje. Pietų Estijos valstiečių ūkiuose dalgelė paplito tik XIX a. paskutiniajame dešimtmetyje. Šiame skyriuje teigiama, kad dalgelė buvo paplitusi ir daugelyje Vakarų Europos šalių: šiaurės vakarų Vokietijoje, Prancūzijoje, Anglijoje, Belgijoje, Olandijoje. Taigi dalgelės ir daugelio kitų įrankių paplitimo arealo nustatymas pasitarnaus ateityje Europos žemdirbystės atlasui. Daug vietos skiriama dalgio paplitimui ir jo konstrukcijai. Tipizuojant dalgius, svarbiausiu požymiu laikytas dalgiakočio ilgis ir jo rankenų skaičius. Remiantis šiais požymiais, Pabaltijo teritorijoje išskirti trys pagrindiniai dalgių tipai, taip pat vietiniai variantai. Iš žemėlapių medžiagos galima atsekti daug bendrumų tarp vakarų Lietuvos, Kuržemės ir vakarų Estijos, o aukštaitiškų įrankių analogai sutinkami Latgaloje, rytų Estijoje.

Trečiajame ir ketvirtajame skyriuose nagrinėjami kūlimo būdai ir įrankiai, vėtymas, malimas rankinėmis girnomis, vandens ir vėjo malūnai. Parodoma, kaip XIX a. antrojoje pusėje ir XX a. pradžioje įrankiai buvo tobulinami, keičiami naujais, išaiškinama, kokią įtaką valstiečių socialinė padėtis darė vienu ar kitų įrankių raidai, jų panaudojimui. Kreipiamas dėmesys į medžiagas, naudotas įrankiams daryti, gamybos technologiją, išryškinamos Pabaltijo regiono tautų naudotų įrankių tipų analogijos.

Paskutinis, penktasis, skyrius skirtas linininkystei. Kartografiavimas leido gana tiksliai nustatyti XIX a. antrosios pusės ir XX a. pradžios Pabaltijo linininkystės pobūdį, pirminio linų apdirbimo būdo ypatybes, darbo įrankių tipologiją, atskirų tipų ir jų variantų paplitimo teritoriją. Sukartografuota tradicinės linininkystės medžiaga leidžia naujai pažvelgti į šią savitą Pabaltijo valstiečių gamybinės veiklos sritį. Išryškėja intensyvosios — prekinės — ir ekstensyvosios — vien namų reikalams skirtos linų gamybos rajonai: šiaurės Lietuva drauge su Latvijos Žiemgala ir Vidžeme sudarė vieningą prekinės linų gamybos arealą. Nustatyta, kad pramoninis linų gamybos pobūdis šiuose rajonuose sąlygojo ir aukštesnį linų apdirbimo technologijos bei technikos lygį. Informatyvi tekstinė ir kartografinė medžiaga įneša daugiau šviesos į Pabaltijo regiono tautų linininkystės klausimus, atskleidžia glaudžius kultūrinius ryšius.

Pažymėtina, kad veikalas pakankamai iliustruotas fonuotraukomis, tipologiniais piešiniais, kartoschemomis. Labai teigiama yra tai, kad žemėlapių legendų sistema papildyta įrankių ir kitų su žemdirbyste susijusių dalykų piešiniais. Žemėlapiai nepriekaištingi, tačiau šito negalima pasakyti apie fonuotraukas — dauguma jų labai prastos, ir tai spaustuvės kaltė. Gaila, kad dėl to kiek nukentėjo toks vertingas veikalas.

Istorinis etnografinis Pabaltijo žemdirbystės atlasas — didelis žingsnis į priekį etnografijos moksle. Tai pirmas stambi, apimanti visą Pabaltijo regioną, apibendrinta žemdirbystės istorija. Ji atskleidžia daug ligi šiolei mažai žinomų faktų, išryškina lokalines ypatybes, konkrečia medžiaga pagrindžia istorinius ir kultūrinius Pabaltijo tautų ryšius. Atlaso medžiaga pasitarnaus išėities tašku tolesniems žemdirbystės istorijos tyrinėjimams.

Giedrė Tallat-Kelpšaitė-Niunkienė

Litvano-Slavica Posnaniensia Studia Historica. I. Poznań: Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1985.— 227 s., 800 egz.

Istorijos mokslo tyrinėtojai su nemažu susidomėjimu į rankas paėmė Lenkijos Liaudies Respublikoje, Poznanėje, išleistą naują periodinį leidinį „Litvano-Slavica Posnaniensia Studia Historica“ (toliau — LSP). Tai, kad šitoks leidinys pasirodė Poznanėje, nėra atsitiktinis reiškinys. Čia vertėtų priminti, kad pirmieji darbai, skirti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijai, Poznanėje pasirodė dar praeito amžiaus pirmojoje pusėje. Pokario metais, kai A. Mickevičiaus universitete (AMU) pradėjo dėstyti prof. Henrikas Lovmianskis (Łowmiański, 1899—1984), Lietuvos istorijos klausimų tyrinėjimas pasidarė sistemingas. Mums gerai žinomi H. Lovmianskio mokinio prof. Ježio Ochmanskio darbai. Šiuo metu Poznanėje įvairių laikotarpių (daugiausiai feodalizmo epochos) Lietuvos istorijos problematikoje darbuojasi visa plejada istorikų ir teisės istorikų: Gžegožas Blaščikas (Błaszczyk), Janas Jurkevičius (Jurkiewicz), Marcellis Kosmanas (Kosman), Mirosłava Malčevska (Malczewska), Kšištofas Petkevičius (Pietkiewicz), Jacekas Sobčakas (Sobczak), Zbislavas Voitkoviakas (Wojtkowiak). Jų monografijos susilaukė tyrinėtojų dėmesio, pasirodė ar artimoje ateityje pasirodys jų darbų recenzijos. Tuo tyrinėjimai neužsibaigė, jie tęsiami ir plečiami. Koordinacinės darbo funkcijos priklauso AMU Istorijos institutui, kuris ir yra šio leidinio iniciatorius. Į LSP šio tomo Redakcinį komitetą įėjo gerai žinomi mokslininkai: J. Bardachas, Č. Kudzinovskis, G. Labuda, H. Lovmianskis, J. Ochmanskis ir Z. Voitkoviakas.

Kaip matyti iš LSP Redakcijos pratarmės, šis periodinis leidinys bus skirtas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinei, visuomenės gyvenimo, ūkio ir kultūros istorijai, istorinei geografijai ir demografinėms problemoms. Be to, bus spausdinamos publikacijos, recenzijos, ištisi tomai gali būti skirti monografijoms.

Siame LSP tome, galima sakyti, vyrauja istorinės geografijos pobūdžio darbai. Leidinys suskirstytas į 5 skyrius. Pirmajame skyriuje, pavadintame „Lituanica classica“, skelbiama H. Lovmianskio prieš 50 su viršum

metų pasirodžiusio veikalo „Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego“ dalis, kuri šiame leidinyje pavadinta „Baltų politinė geografija gimininės santvarkos metu“. Šis perspausdintas veikalas, beje, iki šiol nepraradęs savo mokslinio aktualumo, tačiau sunkiai prieinamas, užima beveik pusę viso leidinio (p. 7—105). Taigi ši studija vėl bus plačiau prieinama mokslinei visuomenei.

Antrajame skyriuje — „Diskusijos ir straipsniai“ — skelbiami 3 straipsniai. J. Ochmanskis straipsnyje „Nežinomas XIII a. antrosios pusės „Descriptiones terrarum“ autorius ir jo žinios apie baltus“ dar kartą grįžta prie Dublino trinitorių koledžo bibliotekoje surasto ir M. L. Colkerio 1979 m. periodiniame leidinyje „Speculum“ paskelbto anoniminio „Kraštų aprašymo“ turinio ir autorystės. Tame nedideliame, lakoniškame, iš esmės Europos aprašyme, kuris, kaip manoma, parašytas po 1255 m. ir prieš 1260 m., pateikiama žinių ir apie baltus: jų gimines, kai kuriuos papročius, Mindaugo krikštą, jo mastą. „Kraštų aprašymo“ autorius pats buvo Mindaugo vainikavimo liudininkas. Po to, kai „Kraštų aprašymas“ buvo paskelbtas, iš karto istorinėje literatūroje kilo polemika. J. Ochmanskis pratęsia polemiką ir dar kartą pristato skaitytojams šį rašinį. „Kraštų aprašymo“ autorius žinojo tik 7 baltų gimines: 1) Pruscia, Prutheni, 2) Ituesi, 3) Zambia, 4) Curlandia, 5) Samoita, 6) Lectauia, Lectau, 7) Nalsani. Sugretindamas čia ir Eiliuotojoje kronikoje bei Ipatijaus metraštyje pateiktus Nalšėnų žemės pavadinimus, J. Ochmanskis mano, kad jie neteisingai buvo rekonstruoti į Nalšią ir galėtų turėti Noliškėnų formą. J. Ochmanskis taip pat polemizuoja dėl „Kraštų aprašymo“ autoriaus. Tai buvęs vienas iš 1253.VII.23 Mindaugo rašte minimų dviejų vienuolių (dominikono ir pranciškono).

Z. Voitkoviakas studijoje „Drūkšiai — lietuvių riba viduramžiais“, pasiremdamas gausia literatūra ir šaltiniais, aiškina Drūkšių vietą etninių ir politinių vienetų raidoje, jų, kaip Lietuvos gynybinio atsparos punkto, vaidmenį. Straipsnis iliustruojamas keliais žemėlapiais. Autorius mano, kad Drūkšiai buvo stabilus baltų ir slavų etninės ribos taškas. Žinoma, čia dar reikia papildomų, ypač archeologinių, tyrinėjimų. Kaip vieną iš to stabilumo argumentų autorius pažymi Lietuvos—Lenkijos—Latvijos sienos netolimą buvimą praeityje. Jeigu čia turima galvoje po Želigovskio invazijos primesta Lietuvos padalijimo riba, tai ji anaipol nebuvo koreguojama etniniu principu, ją nulėmė Vilniaus—Daugpilio geležinkelio linija. Apskritai Z. Voitkoviako studija yra svarbus Lietuvos istorinės geografijos veikalas.

G. Blaščikas straipsnyje „Žemaitijos diecezijos vienuolynų fundacijos fondatoriai XVII ir XVIII a.“ išanalizavo 20 fundacijų, kurios, be kitko, atskleidžia to meto feodalinės visuomenės pažiūras, papročius, kontreformacijos mastą Žemaitijoje. Autorius, nagrinėdamas tik vieną dieceziją, sugebėjo įsigilinti į daugelį Žemaitijos visuomeninio gyvenimo klausimų, į kuriuos nekrepė dėmesio didelio arealo tyrinėtojai. Autorius išaiškino vieną iki tol istoriografijoje nežinomą ir patikslino kelių žinomų fundacijų datas, sudarė fundacijų lentelę ir žemėlapi. Fundacijų lentelėje nurodyta vienuolyno fundacijos vieta, data, fundatoriaus pavardė, pareigos. Autorius ypač daug dėmesio skyrė socialinei ir ekonominei fundatorių analizei. Tarp fun-

datorių sutinkami žinomi Lietuvos politiniai veikėjai: Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis, Jeronimas Valavičius, Jurgis Tiškevičius, Jonas Karolis Chodkevičius, karaliai Zigmantas Vaza, Vladislovas Vaza, Jonas Kazimieras, karalienė Cecilija Renata. Ypač vertingas yra skyrelis „Fundacijų motyvai“. Autorius pastebėjo, kad švietimo plėtimo pagrindu buvo tik Kražių fundacija. Kitų fundacijų motyvai buvo visuomeniniai politiniai, mažiau politiniai ideologiniai. Autorius išaiškino pagrindinius chronologinius fundacijų etapus. Šalia to, pasigendama fundacijų materialinio pagrindo analizės ir klasifikavimo. Mūsų nuomone, tai ne mažiau už kitus svarbus klausimas.

Trečiajame skyriuje — „Šaltiniai“ — K. Petkevičius skelbia vieną iš seniausių Lietuvos valstybėje privačių valdų inventorių. Inventoriaus originalas yra be datos, nenurodytas ir valdų savininkas. M. Malčevska, tyrinėjusi Radvilų latifundijas XV a.—XVI a. viduryje, nustatė, kad tai — 1528—1530 m. sudarytas Jurgiui Radvilai (Vilniaus kaštelionui, vėliau Lietuvos didžiajam etmonui) priklausiusių valdų inventorių, kurio originalas yra Vyriausiajame senųjų aktų archyve Varšuvoje, Radvilų fonde. Inventoriuje yra duomenų apie kaimo ir miestų pavaldinius šiose valdose: Biržų, Joniškio, Okeniškių, Paravėjos, Južintų, Vyžuonų, Skudutiškio, Dubingių, Ciobiškio, Širvintų, Rakantiškių, Mykoliškių, Šalčininkų, Balvaniškių, Seirijų ir kt.

Turingas yra ketvirtasis — recenzijų ir anotacijų skyrius. Jame yra 12 recenzijų ir anotacijų veikalų, kurių daugumas išleisti Lietuvoje. V. Senkevičius ir J. Sobčakas recenzuoja V. Raudeliūno ir R. Firkovičiaus parengtą leidinį „Biržų dvaro teismo knygos 1620—1745“, Z. Voitkoviakas — J. Jurginio ir A. Sidlausko sudarytą rinkinį „Kraštas ir žmonės“. Visą pluoštą recenzijų pateikė G. Blaščikas. Stambiausia iš jų — tai 1971—1982 m. (12 numerių) „Lietuvos istorijos metraščio“ turinio apžvalga ir analizė. Be to, jis recenzuoja leidinius: „Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija, t. 23“, V. Žuko „Lietuvių bibliografijos istorija. I dalis (iki 1940 metų)“, I. Jonyno „Istorijos baruose“, kolektyvinį darbą „Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai“.

Penktajame skyriuje „In memoriam“ yra įdėti žinomų istorikų, tarp jų ir Stasio Janušonio, nekrologai.

Sutikdami pirmąjį periodinio leidinio „Lituano-Slavica Posnaniensia Studia Historica“ tomą, sveikiname jo Redkolegiją ir linkime jai sėkmės ir energijos, rengiant kitus tomus. Redkolegijos sudėtis rodo, kad šis leidinys išlaikys aukštą mokslinį lygį ir prisidės prie Lietuvos istorijos mokslo turtinimo bei gilinimo.

Antanas Tyla

Malczewska M. Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku / Polska Akademia Nauk. Oddział w Poznaniu. Seria: Historia. T. 7. Warszawa; Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985.— 171 s.

Lietuvos didikų istorija, stambiosios žemėvaldos formavimasis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje iš seno domina istorikus. Jau XVI a. pradžioje augančios kaip sniego lavina didikų latifundijos paglemžė didelę

dalį didžiojo kunigaikščio valdų bei daugelį vidutiniosios ir smulkiosios bajorijos dvarų. Ir nors XVI a. pirmojoje pusėje didiesiems kunigaikščiams pavyko pristabdyti valstybinių žemių grobstymo procesą, tačiau iki tol atsiradusios Lietuvos feodalų latifundijos sudarė pakankamai ekonomiškai stiprią ir patikimą jų politinės įtakos bazę.

Iš ko susidarė Lietuvos diduomenė, koku būdu atsirado Lietuvoje stambioji žemėvalda,— šie klausimai, be abejojimo, labai svarbūs, norint suprasti feodalinių santykių vystymosi ir stiprėjimo periodu Lietuvos visuomenėje vykusius procesus. Suprantama, šių klausimų sprendimui būtini atskirų didikų šeimų tyrinėjimai. Vienai iš pačių seniausių ir įtakingiausių Lietuvos bajorų giminų — Radviloms — ir skirta lenkų istorikės Miroslavos Malčevskos monografija.

Chronologinius rėmus (XV a.—XVI a. pirmoji pusė) nulėmė pirmo istoriškai žinomo Radvilų pirtako paminėjimas šaltiniuose ir mirties datos jo proanūkių, kurie tapo trijų pagrindinių giminės linijų pradininkais.

Autorė sutelkė dėmesį į du pagrindinius klausimus: Radvilų giminės kilmę ir jos pirmų keturių kartų žemės valdų formavimąsi.

M. Malčevskos monografija susideda iš įvado, trijų skyrių ir pabaigos.

Įvade autorė nagrinėja bendrąsias LDK stambiosios feodalinės žemės nuosavybės susidarymo ypatybes. Šis procesas vyko labai greitai — prasi-dėjęs prie didžiojo kunigaikščio Vytauto, užsibaigė Žygimanto Augusto valdymo metais; „šio proceso eigoje susiformavo didikų nuosavybė“ (p. 5). Be to, jeigu XIV a. pabaigoje ne mažiau kaip 80% valstybės gyventojų buvo tiesioginėje didžiojo kunigaikščio valdžioje, tai apie 1528 m. šis skaičius sumažėjo iki 30%, kas rodo, jog „stambiosios žemės nuosavybės decentralizacijos“ procesas jau buvo pasibaigęs (p. 5).

Labai trumpai apžvelgusi literatūrą, skirtą stambiajai Lietuvos feodali-nei žemėvaldai (praktiškai minimi tik lenkų autorių darbai; stebina tai, kad nepasinaudota tyrinėjimais dabartinių Lietuvos ir Baltarusijos istorikų, kurie aktyviai nagrinėja šią problematiką), M. Malčevska nurodo jos panaudotus šaltinius. Tyrinėjimų pagrindą sudaro Radvilų archyvo medžiaga, saugoma Vyriausiajame senųjų aktų archyve Varšuvoje, taip pat ten esančios Lietuvos metrikos knygų kopijos. Be archyvų medžiagos, autorė gausiai naudojosi publikacijomis. Tenka apgailestauti, kad darbe nebuvo panaudota medžiaga tarybinių archyvų, konkrečiai, Baltarusijos TSR centrinio valstybinio istorijos archyvo Minske, kur saugomi Radvilų Nesvyžiaus archyvo dokumentai. Apskritai M. Malčevskos darbas paremtas pakankamai solidžia šaltinių baze, o daugelis monografijoje panaudotų dokumentų įvesta į mokslinę apyvartą pirmą kartą.

Pirmasis monografijos skyrius skirtas Radvilų giminės genealogijai. M. Malčevska apžvelgia legendų apie giminės kilmę genezę ir raidą. Jau lenkų kronikininkai J. Dlugošas, B. Vapovskis, M. Bielskis, M. Kromeris pažymėjo bendrą Radvilų ir kitos Lietuvos didikų giminės — Astikų kilmę. Dar XVI a. atsirado jų genealogijos legendinės versijos. XVI a. 7—8 dešimt-mečiuose Lietuvos istorikas A. Rotundas kildino Radvilas iš legendinio ro-mėno Palemono palikuonio — kunigaikščio Erdvilo. Pagal kitą legendą, jų pirtakas buvo Gedimino patarėjas, vyriausiasis žynys Lizdeika, kuris da-

vė didžiajam kunigaikščiui patarimą („раду“) pastatyti Vilnių, dėl to jo palikuonys ėmė vadintis Radvilomis. Visas šias versijas pabandė sujungti M. Strijkovskis, pavadinęs Radvilas ir Astikus Lizdeikos palikuonimis, o šį — kunigaikščio Erdvilo palikuonimi. XVII a. antrojoje pusėje A. Vijūkas-Kojelavičius pateikė kitą Radvilų „kunigaikštiškos“ kilmės variantą, pagal kurį jų pirmtakas Lizdeika buvo didžiojo kunigaikščio Narimanto sūnus, kunigaikščio Dausprungo palikuonis. Šios versijos laikėsi ir patys Radvilos. Ji atsispindi daugelyje paminklų, sukurtų XVIII a. pagal šios šeimos atstovų užsakymą (1740—1742 m. Gdanske išraižytame genealoginiame medyje, Nesvyžiaus Radvilų portretų galerijoje ir remiantis galerija 1765 m. Nesvyžiuje išleistame albume „Icones familiae ducalis Radvillianae“). Be to, šiuose kūriniuose, kaip ir žinomo XVIII a. pirmosios pusės geneologo K. Neseckio darbuose, į šeimos genealogiją buvo klaidingai įjungtas Radvila Vaišundaitis, minimas tarp Lietuvos bajorų 1401 m. Vilniaus sutarties akte. Šios versijos laikėsi Lietuvos istorikai T. Narbutas, M. Balinskis. Bet jau XIX a. A. Boneckis, J. Volfas ir kai kurie kiti autoriai, kritiškai ištyrę šaltinius, atmetė legendą apie Radvilų kilmę iš Lietuvos kunigaikščių ir įrodė, kad Radvilų pirmtakas buvo XV a. pirmojoje pusėje gyvenęs bajoras Kristinas Astikas, Radvilos Astikaičio tėvas. Tačiau ir po to literatūroje buvo bandyta įrodyti šios giminės kunigaikštišką kilmę. Už šią tezė 1920—1921 m. savo darbuose pasisakė V. Semkovičius. Nors V. Semkovičiaus bandymas susieti Radvilas su didžiojo kunigaikščio Traidenio broliu Sirpučiu negali būti pripažintas įtikimu, tačiau jam pavyko išaiškinti keletą anksčiau nežinomų šeimos istorijos faktų, papildyti genealogiją naujais asmenimis. Naujausioje lenkų genealoginėje literatūroje šių V. Semkovičiaus tyrinėjimų išvadų nesilaikoma, o Radvilų genealogijos, paskelbtos V. Dvoržaceko ir kitų autorių, iš esmės kartoja A. Boneckį.

Galima sutikti su M. Malčevskos išvadomis, kad XVI—XVII a. sudarytos Radvilų „kunigaikštiškos“ genealogijos turi legendų, panegirikos bruožų. Radvilos, kaip ir kai kurie kiti Lietuvos feodalai (pvz., Sapiegos), genealoginėmis legendomis stengėsi išgarsinti savo giminę. Tenka tik pažymėti, kad tokios genealogijos, turėjusios išaukštinti feodalinę šeimą, buvo plačiai paplitusios ir charakteringos ne tik Lietuvai, bet ir kaimyniniams kraštams — Lenkijai, Rusijai (kur XVI—XVIII a. genealoginėse knygose gausu legendų apie bajorų giminių kilmę „выезде“ čia iš Ordos kunigaikščių, čia iš „Vokietijos išeivių“). Mūsų manymu, legenda apie „kunigaikštišką“ Radvilų kilmę genetiškai susijusi su Lietuvos kunigaikščių ir bajorų romėniškos kilmės teorija, yra jos tęsinys, savotiškas sukonkretinimas. Iš tikro, kaip pažymi dauguma šiuolaikinių autorių, šie stambiausi Lietuvos magnatai buvo kilę iš bajorijos. Pakankamai įtikima ir M. Malčevskos prielaida, kad „kaip tik Astikaičiai XVI a. buvo legendos, kildinusios abi giminės iš Lizdeikos, pabrėžiant tuo pat metu jų bendrą kilmę, kūrėjai ir įkvėpėjai“ (p. 27). Iš tikro, Radvilos, gavę šv. Romos imperijos kunigaikščių titulą, tuo metu jau aiškiai teikė pirmenybę dar labiau vylingam savo genealogijos variantui, pagal kurį jų pirmtakas buvo ne erelio lizde surastas nekilmingas „burtininkas“, „pagonių vyriausiasis žynys“, o vienas iš seniausių Lietuvos valdovų. Mūsų nuomone, šios Lietuvos didikų „dinastinės“ pretenzijos objektyviai atspindėjo jų sustiprėjusias pozicijas LDK.

Ta proga pridursime, kad pirminėje metraščių legendos apie Lizdeiką ir Vilniaus įkūrimą versijoje nei Astikai, nei Radvilos neminimi (žr. Полное собрание русских летописей. М., 1975. Т. 32. С. 39—40, 138; 1980. Т. 35. С. 96, 153, 180, 201, 222), ko reikėtų tikėtis tuo atveju, jeigu ji iš tikro atspindėtų jų giminės istoriją.

Autorė, pasiremddama pirmtakų darbais, nagrinėja Radvilų genealogiją nuo XIV a. pabaigos. Sekdama V. Semkovičiumi, galimu šios šeimos pradininku ji laiko lietuvių bajorą Sirputį, kuriam greičiausiai priklausė 1385 m. Ordino žygio kelių į Lietuvą aprašyme minimas „Sirputtendorff“. Po to M. Malčevska apžvelgia pirmo istoriškai patikimo giminės pradininko — Kristino Astiko veiklą. Jis pirmą kartą minimas 1398 m. kaip Užpalių seniūnas, taip pat tituluojamas 1401 m. Vilniaus sutarties akte, kuriame paminėtas ir jo brolis Dorgi. 1413 m. Astikas kartu su kitais Lietuvos bajorais dalyvavo Horodlėje ir herbinės adaptacijos keliu gavo trijų ragų herbą (lenk. Trąby), kurį vėliau vartojo jo palikuonys. Nuo 1418 m. iki 1442 m. Astikas minimas kaip Vilniaus kaštelionas. 1442 m. datuojamas ir jo testamentas, žinomas iš XVII a. rejestro. Vyriausias Astiko sūnus Radvila (Radivil) Astikaitis buvo Radvilų giminės pradininkas. Iš antro sūnaus Stankaus (Stanislovo) kilo Astikaičiai, du kiti sūnūs — Mickus ir Bardkus (Baltramiejus) — tikriausiai palikuonių nepaliko.

Radvila Astikaitis (genealoginėje literatūroje paprastai vadinamas Mikalojumi) jau 1420—1428 m. buvo didžiojo kunigaikščio Vytauto rūmų maršalka, vėliau užėmė Lietuvos žemės maršalkos, Vilniaus kašteliono, Trakų vaivados postus. Jis mirė tarp 1477 ir 1478 m., palikdamas sūnų Mikalojų ir dukterį Oną, kuri ištekėjo už bajoro Petkaus Jogailaičio.

Mikalojus Radvilaitis pirmą kartą minimas 1481 m. kaip Smolensko vietininkas. 1486 m. jis jau Trakų kaštelionas, Naugarduko ir Bielsko vietininkas. 1491 m. Mikalojus buvo paskirtas kancleriu ir Vilniaus vaivada ir šiuose postuose išbuvo iki pat mirties (mirė apie 1509 m.). Santuokoje su Sofija Manvydaite jis turėjo 4 sūnus ir dukterį. Vyriausias sūnus, taip pat Mikalojus, jau 1505 m. tapo žemės maršalka ir Trakų vaivada, o po tėvo mirties paveldėjo kanclerio ir Vilniaus vaivados pareigybes. 1518 m. imperatorius Maksimilijonas I suteikė jam Šventosios Romos imperijos Gonionzo ir Medilo kunigaikščio titulą. Svarbias valstybės pareigas užėmė ir kiti Mikalojaus sūnūs: Jonas Barzdotasis buvo Lietuvos žemės maršalka, Jurgis — Vilniaus kaštelionu, rūmų maršalka, o po to etmonu; Jurgio duktė Barbora vėliau tapo Žygimanto Augusto žmona, kas dar labiau sustiprino Radvilų privilegijuotą padėtį. Jono ir Jurgio brolis Albrechtas pirmas iš Lietuvos didikų 1507 m. užėmė aukščiausią Lietuvos katalikų bažnyčioje — Vilniaus vyskupo postą, o jų sesuo Ona ištekėjo už Mozūrijos kunigaikščio Konrado III Rudojo ir 1503—1518 m. kaip regentė valdė kunigaikštystę.

Duomenys apie pirmas šešias giminės kartas, nuo Sirpučio iki Mikalojaus anūkų, pateikiami genealoginėje lentelėje (p. 43). Pastebėsime, kad lentelėje kažkodėl nepaminiti penki Jono vaikai iš pirmųjų vedybų (žr. p. 39). Ne visur unifikuota pavardžių rašyba; lentelėje Jurgio žmona vadinama Barbora Kolanka, o tekste — Kólówna (p. 42). Tačiau šios smulkios pastabos netrukdo mums konstatuoti, kad M. Malčevskai pavyko pakanka-

mai įtikimai nušviesti pradinę giminės istoriją, parodyti, kokį svarbų vaidmenį vaidino Radvilos Lietuvos politiniame gyvenime, kaip tyrinėjamu laikotarpiu vis labiau stiprėjo jų padėtis.

Antrajame skyriuje išnagrinėtas Radvilų latifundijos susidarymo procesas. Būtina pažymėti, kokį didelį ir kruopštų darbą atliko autorė, aiškinama duomenis apie atskirų valdų įsigijimo laiką ir aplinkybes, tų valdų dydį, buvimo vietą. Tam buvo panaudoti įvairūs turto dokumentai (dvarų dalybų tarp palikuonių, pirkimo aktai, dovanojimų užrašymai ir kt.), didžiųjų kunigaikščių privilegijos, taip pat 1528 m. Lietuvos kariuomenės surašymas, kuriame yra duomenų apie valdas, iš kurių Radvilos turėjo išstatyti raitelius karinei tarnybai. Kruopštus prieinamų šaltinių komplekso išnagrinėjimas leido autorei pasekti Radvilų valdų istoriją XV a.—XVI a. pirmojoje pusėje.

M. Malčevska, pasiremama 1442 m. K. Astiko testamento regestu ir kitais dokumentais, nagrinėja šio Radvilų giminės pradininko valdas. Jam priklausė Dauklebiškių (Dewklebiszki) tėvonija prie Dūkšto upės; kitų paveldimų valdų jis tikriausiai neturėjo (p. 44). Kitos Astikos valdos — Upninkai prie Sventosios, senieji Musninkai prie Musės, Sešuoliai ir Širvintos į šiaurę nuo Kernavės, Beržė prie Širvintos, kaip ir Alanta prie Virvintos, tyrinėtijos M. Malčevskos manymu, tikriausiai buvo didžiųjų kunigaikščių dovanotos (p. 45). Šios valdos nesudarė vieningo komplekso ir buvo išsimėčiusios įvairiu atstumu nuo Kernavės. Astikas turėjo ir 2 valstybinius Užpalių ir Penionių valsčius (po jo mirties atiteko vyriausiam sūnui).

Radvila Astikaitis paveldėjo Senuosius Musninkus, Upninkus ir Širvintas. Jis didinosi valdas ne tik gaudamas dovanų naujų žemių, bet ir sudarinėdamas sandėrius. Jo laikotarpiu pirmą kartą tarp giminės valdų minimi Biržai ir Kėdainiai. Kaip pastebėjo M. Malčevska, tuo metu Radvilų latifundija augo daugiausiai Užnerio Lietuvoje, kas, matyt, rodo „tikslingą giminės politiką siekiant sukonzentruoti valdas“ (p. 50). Tradiciniai Radvilų pajamų šaltiniai buvo ir jiems priklausę valstybiniai Anykščių, Užpalių ir Penionių valsčiai.

Planingą žemių ir dvarų „rinkimą“ tęsė Mikalojus Radvila. Jo metais pastebimai išsiplečia giminės valdų geografija. Kancleris iš didžiojo kunigaikščio Aleksandro gauna valsčių ir kaimų prie Naugarduko, Pinsko, prie Pripetės upės. Kelios valdos prie Ašmenos Mikalojui atiteko kartu su pirmosios žmonos Sofijos Manvydaitės kraičiu. Mūsų manymu, autorei reikėjo pažymėti tą aplinkybę, kad tik šiuo momentu latifundija pradeda augti už tuometinės Lietuvos ribų, Baltarusijos teritorijoje. Vėliau šis procesas įgauna dar didesnę užmojų, nors, sprendžiant pagal M. Malčevskos pateiktus Radvilų valdų duomenis, matyt, galima tvirtinti, kad dar XVI a. 3 dešimtmetyje pagrindinė giminės paveldimų dvarų dalis buvo susitelkusi Lietuvoje. O iš čia buvo galima padaryti išvadą, kad Radvilos, kaip ir kai kurios kitos didikų šeimos (pavyzdžiui, Kęsgailos), iš pradžių (bent iki XV a. vidurio) beveik nedalyvavo tiesioginėje ekspansijoje į rytų slavų žemes. Vėliau būtų įdomu pasekti, kaip ši aplinkybė XV a. pirmojoje pusėje atsispindėjo giminės politinėje orientacijoje, kovojant dėl valdžios įvairioms Lietuvos feodalų grupuotėms.

Pasak M. Malčevskos, Radvilų valdų augimo šaltiniai buvo tradiciniai: visų pirma, didžiojo kunigaikščio dovanojimai, antra,— žemės sandėriai. Nuo XV a. antrosios pusės didelį vaidmenį latifundijos augimo procese vaidino Radvilų vedybos su kitų įtakingų Lietuvos giminų — Manvydų, Sakavičių, Kiškų — įpėdinėmis. Taip, pavyzdžiui, Jonui jo žmona Ona Kiškaitė, Stanislovo duktė, atnešė Nesvyžių ir Volynėje Olyką, keletą kitų stambių dvarų Baltarusijos teritorijoje. Be to, Radvilos stengėsi išsaugoti giminės žemėvaldą nepalietą, duodami dukterims kraitį tik pinigais. Jie faktiškai užsitikrino paveldėjimą kai kurių valstybinių valsčių (pavyzdžiui, Užpalių, Penionių).

Autorė specialiai tyrinėjo ir brolių Mikalojaus, Jono ir Jurgio Radvilų valdų plėtojimąsi. Ypač įdomus Palenkėje Gonionzo ir Raigardo valsčių likimas, kuriuos iš didžiojo kunigaikščio Žygimanto Senojo gavo Mikalojus; šios valdos anksčiau priklausė kunigaikščiui M. Glinskiui. Pagal 1517 m. privilegiją šių žemių savininkai ir jų valdiniai buvo išlaisvinti nuo bet kokios teisinės LDK valdžios organų priklausomybės ir visų prievolių, išskyrus rinkliavą LDK kariuomenei, suteikiant Radviloms šioje teritorijoje plačiausią imunitetą. Nežiūrint vietinės bajorijos priešinimosi, ji taip pat atsidūrė Radvilų valdžioje. Nors 1529 m. Gonionzo ir Raigardo „kunigaikštystė“ buvo padalyta tarp Mikalojaus sūnų ir jų motinos, tačiau ir čia buvo akivaizdžiai siekiama išsaugoti šias valdas šeimos rankose, neleisti iširti latifundijai. Vis dėlto paskutinė gyva likusi Mikalojaus Radvilos duktė 1571 m. užleido Palenkės valdas Žygimantui Augustui.

Mikalojaus brolis Jonas žymiai išplėtė savo valdas prie Naugarduko, jo metais ėmė formotis stambus valdų kompleksas Minsko pavieta, susidedantis iš Uzdos, Šacko, Nedreskos, Dubrovos. Panašiai veikiant Jurgiui, susiformavo keletas stambių žemės kompleksų Vilniaus, Lydos, Ašmenos ir Gardino pavietuose. Jam, kaip ir broliams, reikšmingą kraitį atnešė žmona (Barbora Kiškaitė), gavo jis ir didžiojo kunigaikščio dovanojimų, tačiau, kaip pastebėjo M. Malčevska, žemių pirkimas buvo „svarbiausias jo valdų augimo šaltinis“ (p. 93). O tarp Jurgio įgytų žemių buvo ir ištisų valsčių, ir smulkių valdų.

Trečiajame skyriuje apžvelgdama trijų giminės linijų valdas, M. Malčevska bando apibendrinti tam tikrus Radvilų latifundijos plėtojimosi nagrinėjamu laikotarpiu rezultatus. Jos surinkti duomenys apie šių šakų pradininkų dvarus, mūsų manymu, gali tapti pagrindu, tyrinėjant tolesnę šių Radvilų giminės atšakų žemėvaldos istoriją.

Atskirai nagrinėdama Mikalojaus, Jono ir Jurgio valdas, autorė charakterizuoja jų sudėtyje buvusius žemių kompleksus ir atskirus dvarus. Pagal dūmų skaičių autorė valdas suskirsto į 4 grupes (daugiau kaip 500 dūmų, nuo 100 iki 500 dūmų, nuo 50 iki 100 dūmų ir mažiau kaip 50 dūmų). Pateikta klasifikacija pakankamai sąlygiška, autorė kokiais nors argumentais jos nepagrindžia. Tačiau apskritai iš jos galima spręsti apie tų ar kitų dvarų vaidmenį visų giminės valdų atžvilgiu, išskirti svarbiausias Radvilų valdas. Mikalojaus linijoje tai jau minėti Gonionzas ir Raigardas — vienintelė valda, priskirta I grupei; II grupei priskirtas Cholchlas, Kėdainiai, Naujieji Musninkai, Salos su Dubotolkais ir Upninkai. Jonui priklausė Bikuškis prie Alaušo ežero, Dubrova ir Nedreska, Dusetos, Geranai-

nys, Kriaunos, Lachva, Negnevičiai, Nesvyžius, Olyka, Svėdasai, Zdzitovas (II grupė). Kaip stambiausias Jurgio valdas autorė nurodo Biržus, Lipską, Župronis ties Ašmena, II grupei priskiria Dokudovą, Dubingius, Južintus, Michališkes, Mirkliškius ir keletą kitų. Apie kiekvieną paminėtą valdą autorė pateikia įvairių žinių, nurodo laiką ir aplinkybes, kuriomis ją įsigijo Radvilos (ši informacija iš dalies kartoja antrojo skyriaus duomenis, tačiau tai galima pateisinti). Knygoje įdėta daug žemėlapių, kurie leidžia įvertinti atskirų valdų dydį įvairiuose LDK rajonuose. Knygos priede pateikiamas dar vienas žemėlapis, kuriame nurodomos svarbiausios visų trijų brolių valdos.

M. Malčevska bando nustatyti Mikalojaus, Jono ir Jurgio valdose buvusių dūmų skaičių, taip pat jų tėvo valdų dydį. Sūnūs pastebimai padidino tėvo valdas. Vien tik Mikalojus paliko savo įpėdiniams daugiau kaip 3000 dūmų. O jis valdė kur kas stambesnę turtą, nes dar 3000 dūmų priklausė jo žmonai Elžbietai Sakavičiūtei. Jono valdose, kurias 1528 m. tvarkė našlė, buvo apie 4000 dūmų. Tikslėnių žinių išliko apie Jurgio valdas. M. Malčevska, palyginusi jo dvarų 1528—1530 m. surašymo duomenis su 1528 m. kariuomenės surašymu, nustatė, kad tuo metu jam priklausė 2188 tarnybos, arba 4376 dūmai. Svarbu pabrėžti, kad orientacinis Jurgio valdų tarnybų apskaičiavimas pagal 1528 m. kariuomenės surašymą tik nežymiai (9%) skiriasi nuo dvarų surašymo duomenų. Tai dar kartą parodo 1528 m. kariuomenės surašymo svarbą, tyrinėjant LDK istorinę demografiją, feodalinę žemėvaldą.

Pabaigoje autorė dar kartą nurodo Radvilų žemėvaldos augimo šaltinius. Galima visai sutikti su M. Malčevska, kad kaip tik priklausymas artimiausiai didžiojo kunigaikščio aplinkai ir aukščiausios valstybės pareigybės užtikrino Radviloms dosnius apdovanojimus ir pagreitino latifundijos plėtojimąsi (p. 168). Čia galbūt reikėjo pažymėti ir tą aplinkybę, kad XVI a. pirmajame ketvirtyje dovanojimai jau nebebuvo svarbiausias latifundijos augimo šaltinis. Tuo metu ir be tiesioginės valstybės valdžios paramos latifundija greitai augo iš savo vidinių rezervų, mobilizuojant gaunamas pajamas naujų žemių ir naudmenų įgijimui; to nesustabdė net didžiųjų kunigaikščių bandymas ją apriboti (monografijoje pateikiami duomenys apie konfiskavimą valstybinių žemių Palenkėje iš Mikalojaus palikuonių, kurias jis buvo neteisėtai užgrobęs; p. 97—99).

Tenka apgailestauti, kad M. Malčevska nepalietė ypač svarbaus klausimo — teisinės ir ekonominės Radvilų valdų eksploatuojamų gyventojų padėties pasikeitimo dėl socialinių-ekonominių latifundijos augimo pasekmių. Tiesa, aprašant kai kurias valdas, pateikiami duomenys apie gyventojų prievoles, pažymėta Mikalojaus ir jo įpėdinių veikla įsisavinant Palenkės žemes, tačiau šie klausimai paliešti tik prabėgomis (pavyzdžiui, Radvilų Palenkės valdose minimi valakai, bet nieko nekalbama apie valakų reformą, apie tai, kieno iniciatyva ji ten buvo įvykdyta). Tuo tarpu monografijoje pažymėtas spartus dūmų skaičiaus augimas, valdant Mikalojaus sūnums, be abejo, buvo ne tik naujų žemių prijungimo prie esančių valdų komplekso išdava, bet ir vidinės kolonizacijos, naujų tarnybų sukūrimo padarinys. Nenoromis tenka nuogausti, kad recenzuojamame darbe latifundijos plėtojimosi procesas pateiktas truputį vienpusiškai, supaprastin-

tai, tik kaip teritorinio Radvilų valdų augimo rezultatas, neatsižvelgiant į savininkų ūkinę veiklą, nors kai kurie pastarosios aspektai ir buvo vienaip ar kitaip knygoje paliesti.

Kas pasakyta, be abejo, nesumenkina autorės nuopelnų, bet kartu leidžia teigti, kad M. Malčevskos monografijoje išnagrinėti tik kai kurie, nors ir labai svarbūs, problemos aspektai. Tuos klausimus, į kuriuos šiame darbe nebuvo atsakyta, istorikams teks spręsti ateityje. Šiaip ar taip, tikslai, kuriuos sau kėlė autorė, buvo pasiekti — M. Malčevskai pavyko pakankamai įtikimai nušviesti giminės istoriją, jos kilmę, pasekti pagrindinius latifundijos plėtojimosi etapus ir bruožus XV a.—XVI a. pirmojoje pusėje. Suprantama, M. Malčevskos duomenis apie atskirus giminės atstovus, atskiras valdas ateityje gali papildyti arba patikslinti nauji šaltiniai. Bet apskritai autorės surinkta ir susisteminta didžiulė faktinė medžiaga, patikslinti Radvilų genealogijos duomenys neabejotinai yra reikšmingi visiems Lietuvos feodalinio periodo tyrinėtojams, o šio įdomaus darbo pasirodymas turės stimuliuoti LDK feodalinės žemėvaldos problemų nagrinėjimą.

Stanislovas Dumina s

Iš rusų k. vertė E. Rimša

Grzegorz Błaszczyk. Żmudź w XVII i XVIII wieku: Zaludnienie i struktura społeczna. Poznań, 1985.— 177 s., 1000 egz.

Prieš keletą dešimtmečių LLR istorikai ėmėsi tyrinėti istorinę Lietuvos demografiją. Daugiausiai nuveikė J. Možis, nustatęs Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir atskirų jos paviėtų gyventojų skaičių 1650 bei 1667 m., o kartu ir demografinius XVII a. vidurio karo bei maro nuostolius¹. Dabar LDK demografijos srityje uoliai darbuojasi prof. J. Ochmanskio mokinys G. Blaščikas, 1983 m. apgynęs Poznanės universitete daktaro (pagal mūsų nomenklatūrą — kandidato) disertaciją „Žemaitijos gyventojai, visuomenės struktūra ir administracinis-teritorinis suskirstymas XVII—XVIII a.“. Recenzuojamas darbas — tai pirmasis, kiek išplėstas, disertacijos skyrius².

Veikalą sudaro įvadas, trys skyriai, turinio santrauka, Žemaitijos žemėlapio komentaras, priedas (katalikų skaičius Žemaičių vyskupijoje 1804 m.), bibliografija ir reziumė anglų kalba.

Pagrindiniai šaltiniai — dūmų surašymų (1667, 1690, XVIII a. pr., 1775, 1789, 1790 m.) medžiaga, padūmės mokesčio registrai, taip pat XVIII a. antrosios pusės bei XIX a. pr. bažnytinė gyventojų statistika, 1790 ir 1795 m. gyventojų surašymo duomenys. Palyginti mažai panaudoti dvarų inventoriai. Iš mikrofilmų autoriui buvo prieinama dalis mūsų archyvų medžiagos. G. Blaščikas gerai žino istorinę literatūrą, taip pat ir Lietuvos istorikų darbus, susijusius su tyrinėjama tema³.

¹ Morzy J. Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. Poznań, 1965.

² Disertacijos IV sk. medžiagos pagrindu G. Blaščikas paskelbė straipsnį: Błaszczyk G. Reformy administracyjne na Żmudzi w drugiej połowie XVIII wieku // Czasopismo prawno-historyczne. 1984. T. 36, zesz. 2.

³ G. Cesnio, R. Jaso, M. Jučo, V. Kryževičiaus, J. Kuzmaitės, A. Miškinio, L. Truskos.

Remdamasis minėtais šaltiniais, autorius analizuoja Žemaitijos gyventojų skaičiaus XVII a. antrojoje pusėje—XVIII a. dinamiką, iš dalies — ir tikišią bei luominę sudėtį (daugiausiai XVIII a. pab.). Recenzuojamame veikalė autorius taip pat publikuoja jo paties parengtą Žemaitijos administracinio-teritorinio suskirstymo į 29 pavietus žemėlapi. Tai didelis nuopelnas istorinei Lietuvos kartografijai, nes iki šiol turėjome tik schematinius žemėlapius⁴.

Pirmajame skyriuje autorius patikslina J. Možio, S. Aleksandrovičiaus ir S. Litako atliktus Žemaitijos teritorijos apskaičiavimus. Pasak G. Blaščiko, Žemaitiją (kartu su jai priklausiusia nedidele Užnemunės dalimi) sudarė 23,1, o Žemaičių vyskupiją — 25,7 tūkst. km². Pastaroji buvo didesnė, nes apėmė ir dalį Upytės pavieto.

Kadangi gyventojų skaičius tyrinėjamu laikotarpiu iš esmės nustatomas pagal dūmų kiekį, todėl labai svarbu žinoti, kiek vidutiniškai dūmas turėjo žmonių. Ne tik Žemaitijos, bet ir visos Lietuvos gyventojų skaičiaus feodalizmo epochoje nustatymo problema didelė dalimi yra dūmo koeficiento problema. Atskirais laikotarpiais dūmą vidutiniškai sudarė toks žmonių skaičius:

	1650 m.	1667 m.	XVII a. pab.	XVIII a. pab.
pagal J. Možių	8	7,5	7,5	8
pagal G. Blaščiką	7 ⁵	7	7	8

Pažymėtina, kad tiek šių dviejų autorių, tiek kitų tyrinėtojų nustatytas dūmo koeficientas, ypač XVII a., tėra orientacinis. Recenzento nuomone, neabejotina viena — po karų ir epidemijų dūmai „suliesėdavo“, nes: 1) mirėdavo dalis šeimų narių; 2) žemvaldžiai, siekdami padidinti savo pajamas, su tėvais gyvenusius vedusius sūnus, taip pat kampininkus įkurdindavo tuščiose sodybose, kurių gyventojai buvo išmirę. XVI a. bei XVII a. pirmojoje pusėje gyventojų sparčiai daugėjo, ir todėl G. Blaščiko siūlomas dūmo koeficientas 1650 metams — 7 (faktiškai 6,3) žmonės — yra, matyt, per mažas.

Antrajame skyriuje analizuojama Žemaitijos gyventojų skaičiaus dinamika XVII a. Pirmojo (1650 m.) dūmų surašymo Lietuvoje medžiaga neišliko. Todėl dūmų, o kartu ir gyventojų, skaičiui XVII a. viduryje nustatyti belieka vienas šaltinis — padūmės mokesčio žiniaraščiai. Žinodami mokesčio vienam dūmui normą, iš jų galime nustatyti dūmų skaičių. Tiesa, apskaičiavimus komplikuoja nepriemokos ir lengvatos. Dėl jų padūmės sumos atskirais metais gerokai skiriasi.

Iki šiol žinojome tik vieną padūmės registrą — 1652 m.⁶, naudotą J. Možio. G. Blaščikas Senųjų aktų archyvo Radvilų fonde (Varšuvoje) aptiko naują — 1650 m. registrą. Jis yra svarbus šaltinis ne tik Žemaitijos, bet ir kitų Lietuvos pavietų dūmų skaičiui nustatyti⁷.

⁴ Jakubowski J. Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku. Kraków, 1928; Truska L. Zemėvaldos ir feodalų klasės struktūra Lietuvoje XVIII a. pabaigoje: 2. Žemaitija 1775—1790 m. // MADA. 1982. T. 4. P. 71—73.

⁵ Šį koeficientą G. Blaščikas linkęs mažinti iki 6,3.

⁶ Volumina legum. Petersburg, 1859. T. 4. P. 196—198.

⁷ Pagal 1650 m. liepos 23 d. LDK išdininko Gabriėliaus Kimbaro pasirašytą registrą — „Podymne WXL^o wedlug uchwały Seymu walnego Warszawskiego A^o 1649 na zapłatę

G. Blaščiko nuomone, 1650 m., t. y. švedų invazijos išvakarėse, Žemaitijoje buvo 55,3 tūkst. dūmų. Laikant, kad dūmą vidutiniškai sudarė 7 žmonės, išeitų, jog kraštas turėjo 387,4 tūkst. gyventojų. Šį skaičių autorius linkęs mažinti iki 350 tūkst. Tam pačiam laikotarpiui J. Možio nustatytas Žemaitijos gyventojų skaičius maždaug 100 tūkst. didesnis, nes jis dūmo koeficientu laiko 8.

1667 m. surašymo duomenimis, Žemaitijoje buvo likę 38,6 tūkst. dūmų, t. y. 30% mažiau negu karo ir maro išvakarėse. Tokiu pačiu santykiu, pasak G. Blaščiko, sumažėjo ir krašto gyventojų skaičius. J. Možio nuomone, Žemaitijos gyventojų skaičius sumažėjo daugiau kaip 35%. Abiejų tyrinėtojų duomenys apie demografinių nuostolių mastą skiriasi daugiausiai todėl, kad jie remiasi nevienodu dūmo koeficientu.

Labai didelę reikšmę turi dūmų skaičiaus XVII a. pabaigoje nustatymas. Kitaip negalima atsakyti į du klausimus: 1) kokiu mastu kraštas atsigavo po XVII a. vidurio nelaimių; 2) kiek sumažėjo gyventojų XVIII a. pradžioje — Siaurės karo ir naujo maro metu.

1690 m. surašymo duomenimis, tiek Žemaitijoje, tiek visoje Lietuvoje dūmų buvo kone dvigubai mažiau negu 1667 m. Ilgą laiką tyrinėtojai 1690 m. dūmus priėmė už tikrą pinigą. J. Možis iškėlė versiją, kad XVII a. pab. dūmai yra sąlyginiai (mokestiniai) ir santykiauja su faktiškais kaip 1 : 2,2⁸. Siuo „raktu“, tiesa, kiek pakoreguotu, pasinaudojo P. Kozlovskis, skirstydamas į dydžio grupes Baltarusijos žemvaldžius⁹.

G. Blaščikas argumentuotai įrodo J. Možio „rakto“ netinkamumą. Pasirodo, dvaruose, priklausančiuose skirtingoms žemėvaldos kategorijoms, dūmų skaičius „sumažėjo“ labai nevienodai. Pagal 1690 m. tarifą, valstybiniuose Žemaitijos dvaruose dūmų buvo 2,4, privačiuose — 1,8 karto mažiau, didžiojo kunigaikščio (Šiaulių ekonomijoje) — 15% mažiau, o bajorkaimių šlėktų sodybų — 16% daugiau negu 1667 m. (p. 62—63). Matyt, reikia sutikti su autoriumi, kad 1690 m. nebuvo surašomi nuskurdę ūkiai, nepajėgūs mokėti valstybinių mokesčių. Pasinaudodami tuo, žemvaldžiai piktnaudžiavo, užrašydami dūmų 2—3, o atskirais atvejais net 5—8 kartus mažiau (p. 64—67).

Sitokiu būdu įminęs 1690 m. tarifo mįslę, autorius nustatinėja Žemaitijos gyventojų skaičių XVII a. pabaigoje, bet daro tai iš esmės remda-

woysku KJM ze wszystkich woiewodstw, ziem i powiatów wydane, a przez p. p. poborców duchownych i swietskich, także przez żydów, z wiadomością naszą commisarską, i z uczynienia przed nami zupełney lidzby do Skarbu Rzptej wniesione i przez nas, commisarzów, dostatecznie zwerificowane“.— buvo surinktos 5 padūmės (po 2,5 lenkų auksino už 1 dūmą) už tokį dūmų skaičių: Vilniaus paviete — 13,1 tūkst., bažnytinėse Vilniaus vyskupijos valdose — 25,6, Ašmenos paviete — 29,2, Lydos — 10,4, Ukmergės — 17,1, Brėslaujos — 5,1, Trakų — 14,2, Gardino — 26,5, Kauno — 13,2, Upytės (kartu su Šiaulių ekon.) — 22,2, Žemaitijoje (be Šiaulių ekon.) — 42,0 (tarp jų 18,3 tūkst. seniūnijų dūmų), bažnytinėse Žemaičių vyskupijos valdose — 4,7, Smolėnsko — 16,4, bažnytinėse Smolėnsko vyskupijos (katalikų) valdose — 2,6, Starodubo — 3,0, Vitebsko — 11,0, Oršos — 68,2, Bresto — 35,1, bažnytinėse Lucko vyskupijos (katalikų) valdose — 2,7, Pinsko — 13,0, Mstislavlio — 7,2, Minsko — 23,2, Mozyrio — 3,6, Riečicos — 3,9, Polocko — 21,9, Naugarduko — 41,5, Slonimo — 13,5, Volkovysko paviete — 10,8, Inflantuose — 2,1, visoje LDK — 503 tūkst. dūmų (Senųjų aktų archyvas Varšuvoje. AR. VI, II—50. L. 1—13).

⁸ Морзы J. Op. cit. S. 214—215.

⁹ Козловский П. Г. Землевание и землепользование в Белоруссии в XVIII—первой половине XIX в. Минск, 1982. С. 87—89.

masis... ką tik jo paties sukritikuotu šaltiniu bei jo dešifravimo raktu. Tikslai vietoj J. Možio siūlomo koeficiento 2,2 G. Blaščikas privačių valdų dūmų skaičių daugina iš 2. Jo apskaičiavimu, Žemaitija 1690 m. turėjo 41,2 tūkst. dūmų, juose — 288,5 tūkst. gyventojų. Išeitų, kad per 23 demografiškai palankius metus (nebuvo karo ir epidemijų) krašto gyventojų skaičius padidėjo tik 5,5%. G. Blaščikas laiko neginčytina tai, kad iki XVII a. pabaigos nebuvo įveikti amžiaus vidurio karų ir maro nuostoliai. Kartu autorius daro išlygą, jog „nežinoma, kokia dalimi minėti apskaičiavimai (dūmų ir gyventojų skaičiaus.— *L. T.*) atspindi demografinių santykių raidą, o kokia — statistinės fikcijos rezultatas...“ (p. 70).

Pesimistiškos G. Blaščiko išvados apie gyventojų skaičiaus raidą XVII a. antrojoje pusėje nepatvirtina Žemaitijos dvarų inventoriai. Kaip rodo recenzento parengtos lentelės duomenys, dūmų skaičius privačiose bei bažnytinėse valdose sparčiai didėjo ir amžiaus pabaigoje, matyt, pasiekė prieškarinį lygį. Galimas dalykas, demografinės raidos rezultatai buvo blogesni valstybiniuose dvaruose, tačiau jiems teko tik 29% visų krašto gyventojų.

Pasirėmęs 1690 m. tarifu, G. Blaščikas nustatė teritorinę viešpatavusio luomo sudėtį (6 lent.). Tačiau vargu ar verta abejoti dar nuo H. Lovmianskio laikų istoriografijoje įsigalėjusiu teiginiu, jog žemaičių bajorai (jų daugumą sudarė bajorkaimių šlėktos) spietėsi krašto viduryje, t. y. nuo seno apgyvendintose žemėse, o pakraščiuose, kolonizuotuose XV—XVI a., jų beveik nebuvo. Kaip kontrargumentą autorius nurodo Pajūrio, Telšių, Patumšių, Užvenčio, Žarėnų pavietus. Pastaruosiuose trijuose bajorų buvo mažai, nors jie Žemaitijos centre, o pirmuosiuose dviejuose — daug, nors jie pakraščiuose (p. 53—54). Tačiau G. Blaščikas neatkreipė dėmesio į tai, jog Pajūrio, Telšių (taip pat Beržėnų, Kražių, Viduklės) pavietai savo teritorija buvo mišrūs. Jiems priklausė, kad ir nedaug, nuo seno apgyventos teritorijos Žemaitijos centre. Ir beveik visi Pajūrio bei Telšių (taip pat Beržėnų, Kražių, Viduklės) pavieto bajorkaimiai buvo ten¹⁰. O Patumšių, Užvenčio ir Žarėnų pavietai — per maži apibendrinančioms išvadoms (visuose trijuose kartu — tik 248 dūmai).

Labai reikšmingas etapas tiek Žemaitijos, tiek visos Lietuvos demografinėje raidoje buvo Siaurės karas ir didysis 1708—1711 m. maras. Deja, G. Blaščikas nenagrinėja, koku mastu sumažėjo krašto gyventojų skaičius. Konstatavęs XVIII a. pradžios dūmų tarifų netinkamumą demografiniams tyrinėjimams, autorius tiksliai pastebi, kad gyventojų nuostoliai buvo labai dideli ir visiškai pagrįstai galima kalbėti apie antrąją demografinę krizę (p. 80).

Didžioji monografijos dalis skirta Žemaitijos gyventojų skaičiui bei sudėčiai XVIII a. antrojoje pusėje. G. Blaščiko apskaičiavimu, 1790 m. krašte buvo 50 tūkst. dūmų, kuriuose gyveno 400 tūkst. žmonių. „Tuo pačiu tvirtai galima teigti, kad XVII a. vidurio gyventojų skaičius (apie 350 tūkst.) buvo viršytas iki 1790 m.“ — daro išvadą autorius (p. 115). Su ja būtų galima sutikti, jeigu ne 2 silpnos vietos autoriaus apskaičiavimuose.

Pirma, 1790 m. Žemaitijoje buvo surašyta 46,8 tūkst. dūmų. G. Blaščikas

¹⁰ Plačiau apie tai žr.: MADA. 1982. T. 4. Lent. 5.

Valda	Dūmų skaičius pagal		Inventoriaus sudarymo metai	Prieaugis, %
	1667 m. tarifa ¹¹	inventorių		
Panemunės ¹²	39	47	1676 ¹³	21
Šiaulių ekon.	4084	6154	1682 ¹⁴	51
Tauragės	165	238	1690 ¹⁵	44
Kražių jezuitų	280	647	1690 ¹⁶	230
Skuodo	1318	1758	1695 ¹⁷	33
Svėkšnos	571	885	1695 ¹⁸	55
Kartenos	491	741	1699 ¹⁹	51
Kurtuvėnų	56	110 ²⁰	1709 ²¹	96

¹¹ Lietuvos TSR centrinis valstybinis istorijos archyvas (toliau — CVIA). Senieji aktai. B. 3234.

¹² Vilkijos pavietas.

¹³ Lietuvos inventoriai XVII a. V., 1962. P. 327—328.

¹⁴ Recenzuojamasis veikalas. 12 lent.

¹⁵ Ten pat, 13 lent.

¹⁶ TSRS centrinis valstybinis senųjų aktų archyvas Maskvoje. F. 1603. Ap. 4, d. II, B. 2248.

¹⁷ CVIA. F. 525. Ap. 8. B. 844.

¹⁸ Lietuvos inventoriai XVII a. P. 397—402.

¹⁹ Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinės bibliotekos rankraščių skyrius (toliau — MAB RS). F. 37. B. 407.

²⁰ 53 apgyvendinti ir 57 tušti, kurių gyventojai išmirė 1708—1709 m.

²¹ MAB RS. F. 37. B. 9930.

šį skaičių 3,2 tūkst. padidina, nes esą dalis dūmų buvo praleista (p. 115). Tačiau visi tyrinėtojai, taip pat ir G. Blaščikas, vieningai tvirtina, jog 1790 m. surašymas buvo pats tiksliausias. Jokių spragų 1790 m. šaltinyje nerado ir autorius. Jeigu jau imamasi koreguoti dūmų tarifus, tai, recenzento nuomone, greičiau reikėtų padidinti pirmojo (1650 m.) surašymo duomenis. Antra, ir svarbiausia, 1650 m. dūmų skaičių autorius daugina iš 6,3, o 1790 m. — iš 8, nors neįrodyta, kad XVIII a. pab. dūmai buvo gausesnė negu XVII a. vidurio.

G. Blaščikas taip pat analizuoja XVIII a. antrosios pusės gyventojų tikybinę ir bajorų luomo socialinę sudėtį. Jis apskaičiavo, kad 80% Žemaitijos gyventojų buvo katalikai, 12% judėjai, 8% — kitų tikybių, daugiausiai protestantai. Bajorus G. Blaščikas skirsto į 2 sluoksnius: 1) turtinguosius (szlachta majętna), turėjusius baudžiauninkų, ir 2) beturčius (szlachta niemajętna), neturėjusius baudžiauninkų. Pastarieji autoriui yra vienalytė masė, ir tai sąlygojo rimtas klaidas jo apskaičiavimuose.

Recenzento nuomone, bajorų luomą sudarė bent 4 pagrindiniai sluoksniai: 1) dvarininkai; 2) smulkūs žemės savininkai, gyvenę bajorkaimiuose bei užėžiuose (šaltiniuose: szlachta okoliczna); 3) smulkieji žemės nuomininkai, arendavę nedidelius žemės sklypus privačiuose, valstybiniuose bei bažnytiniuose dvaruose ir patys dirbę savo ūkiuose, kurie iš esmės nesiskyrė nuo valstiečių ūkių (šaltiniuose dažnai: szlachta na chłopskich siedzibach); 4) tarnybiniai bajorai, dirbę dvaruose ekonomais, tįjūnais, tarnais ir pan. Pirmojo ir antrojo sluoksnio bajorus fiksavo visi dūmų tari-

fai. Smulkieji nuomininkai išskirti tik 1775 m., o kituose tarifuose suplakti su valstiečiais. Tarnybiniai bajorai, kaip nesudarę dūmų, tarifuose iš viso nebuvo įrašomi. Vienintelis jų skaičiaus šaltinis — 1795 m. gyventojų revizija. Todėl ji ir užfiksavo kur kas didesnę bajorų skaičių²².

Recenzento apskaičiavimu, 1775 m. Žemaitijoje buvo 284 bajorai dvarininkai, 136 bažnytiniai žemvaldžiai, 3,5 tūkst. bajorkaimių šlėktų (0,6 tūkst. turėjo valdinių: 160 — po 1 daržininką, 230 — po 1 ūkininką, 97 — po 2, 62 — po 3, kiti — daugiau kaip po 3 ūkininkus) ir 1,7 tūkst. bajorų smulkiųjų nuomininkų²³. 1795 m. revizijos duomenimis, Žemaitijoje (be Užnemunės) buvo toks bajorų, kartu su jų šeimų nariais, skaičius: 18 tūkst. bajorkaimių žemvaldžių, 13,6 tūkst. smulkiųjų žemės nuomininkų, 6 tūkst. tarnybinių bajorų, o visų 3 sluoksnių kartu — 37,6 tūkst.²⁴ Priskaičiavus dvarininkus su šeimomis, išeity, kad iš viso buvo apie 40 tūkst. bajorų ir tai sudarė per 12% visų Žemaitijos gyventojų.

Kaip matyti, ne į visus temos klausimus G. Blaščikui pavyko atsakyti. Tačiau jo monografija dėl naujos medžiagos (ypač 1650 m. padūmės registro) įvedimo į mokslinę apyvartą, XVII a. pab. ir XVIII a. pr. dūmų tarifų kritinės analizės, socialinės gyventojų sudėties XVII a. pab. ir XVIII a. antrojejoje pusėje tyrinėjimų yra svarbus įnašas į negausią mūsų istorinės demografijos literatūrą.

Liudas Truska

Piotr Łosowski. Po tej i tamtej stronie Niemna: Stosunki polsko-litewskie 1883—1939. W-wa: Czytelnik, 1985.— 316 s.: ilustr., 30 320 egz.

Lenkų istorikas, lietuvių—lenkų santykių kapitalizmo laikotarpiu specialistas P. Losovskis išleido naują knygą. Joje nušviečiami lenkų ir lietuvių santykiai nuo lietuvių nacionalinio judėjimo kilimo iki 1939 metų. Veikalas apibendrina anksčiau to paties autoriaus išleistas 5 knygas, skirtas tai pačiai problemai, tik apimančias trumpesnius istorinius laikotarpius. Be to, jis parašytas daugiau populiariai, bet ne analizuojamų klausimų, turinio ar metodikos bei metodologijos, o tik formos atžvilgiu. P. Losovskio knygoje nėra išnašų. Cituojama medžiaga netgi ne visada nurodoma tekste. Pabaigoje pateiktas šaltinių ir literatūros sąrašas, tačiau toli gražu ne visi naudoti veikale darbai jame surašyti. Autorius, rašydamas knygą, daugiausiai rėmėsi Lenkijos ir Lietuvos istorikų darbais. Ryškiai dominuoja to meto lenkų ir lietuvių politinių ir visuomenės veikėjų atsiminimai, dienoraščiai ir įvairūs pasisakymai spaudoje. Gausu citatų — kai kuriuose puslapiuose net po tris. Cituojama medžiaga gyva ir įdomi. Knyga skirta ne tik istorikui, dėl to lengvai skaitoma ir suprantama plačiajam skaitytojui. Kiekvienas P. Losovskio knygoje paliestas klausimas analizuojamas pasitelkiant teigiamus ir neigiamus faktus, juos sugretinant, ieškant reiškinių kilimo priežasčių ir pateikiant savo išvadas bei įvertinimus. Lenkų—lietu-

²² G. Blaščikas šį padidėjimą aiškina tuo, kad esą 1795 m. užsirašė bajorais dalis turtingesniųjų valstiečių (p. 119—120).

²³ 1775 m. Žemaitijos dūmų tarifas (CVIA. SA. B. 3319).

²⁴ Centrinis valstybinis istorijos archyvas Leningrade. F. 558. Ap. 2. B. 102. L. 10—11.

vių santykių problema XIX a. pab.—XX a. pr. taip plačiai ir populiariai vienoje vietoje iki šiol nebuvo nušviesta.

P. Losovskio knyga apie lenkų—lietuvių santykius padalyta į 5 skyrius pagal ryškesnius tų santykių etapus.

P. Losovskis savo veikale apžvelgia „dviejų visuomenių konflikto“ atsiradimą, kurį datuoja 1883 m., t. y., pasak jo, sieja su lietuvių nacionalinio judėjimo pradžia. Taigi P. Losovskis lietuvių nacionalinį judėjimą nukelia į žymiai vėlesnį laikotarpį. Tuo recenzuojamos knygos autorius atmeta ankstesnį ilgą ir sudėtingą periodą, kuriame formavosi lietuvių ir lenkų santykiai dar nuo feodalizmo irimo laikų.

Taigi pradėdamas nuo 1883 m., nuo „Aušros“ pasirodymo, P. Losovskis aprašo iš valstiečių kilusios lietuvių inteligentijos formavimąsi, išryškėjusius politinio, ideologinio, nacionalinio pobūdžio skirtumus tarp valstiečių kilmės lietuvių inteligentijos ir Lenkijos valdančiųjų sluoksnių ideologų, nušviečia tų skirtumų raidą. Autorius objektyviai parodo, kad lietuvių buržuazijos ir jos interesus reiškusios inteligentijos pažiūros laikui bėgant įgavo konkrečią išraišką, išaugo į atskiro nuo Lenkijos gyvenimo siekimą. Tai kirtosi su Lenkijos politinių veikėjų planais įtraukti Lietuvą į vieningą su Lenkija valstybinį vienetą pradžioje unijos, vėliau federacijos pagrindu.

Pirmojo pasaulinio karo metais lietuvių ir lenkų teorinio pobūdžio ginčai įgijo konkrečias formas: pradėtos diskusijos dėl konkrečios Lietuvos valstybės sukūrimo ir jos teritorijos. Pasibaigus karui, prasidėjo dviejų buržuazinių valstybių kova dėl savo siekimų, turėjusi tarptautinį atgarsį.

Trečiasis knygos skyrius pavadintas „Želigovskio įvykdytas Vilniaus užgrobinimas. Prieštaravimų tarp dviejų valstybių stiprėjimas“. P. Losovskis jame plačiai aprašo lenkų—lietuvių santykius nuo 1920 m. vasaros pabaigos iki Vidurio Lietuvos prijungimo prie Lenkijos 1922 m. Autorius parodo, jog po Želigovskio maišto Lenkijos ir Lietuvos santykiai pateko ilgiems metams į aklavietę. Skirdamas daug dėmesio Lietuvos ir Lenkijos karo veiksmams 1920 m., jis pabrėžia, kad jiems sustabdyti didelės reikšmės turėjo Vokietija, kuri, prašant Lietuvos vyriausybei, sutraukė savo kariuomenės dalinius Rytprūsiuose prie Lenkijos sienos. Priešingai, negu tikėjosi Lenkijos valdžia, pasielgė ir Latvijos vyriausybė, kuri įvertino Želigovskio puolimą kaip grėsmę Latvijai ir pareikalavo iš Lenkijos garantijų, kad Latvija nebus puolama. Lietuvos pergalę prie Širvintų ir Giedraičių P. Losovskis sieja su kilusiu Lietuvoje visuotiniu pasipriešinimu. Nurodo, kad Lietuvos vyriausybei pavyko sumobilizuoti nuo 17 iki 25 tūkst. karių. Tuo tarpu Želigovskio armija pakriko—25% karių, kilusių ne iš Vilniaus krašto, dezertyravo. Naujai susikūrusi Vilniaus valdžia taip pat norėjo baigti karą. Konfliktas imtas svarstyti Tautų Sąjungoje.

P. Losovskis aukštai vertina 1920 m. lapkričio 29 d. susitarimą tarp Lenkijos ir Lietuvos dėl karo veiksmų nutraukimo. Jis teigia, kad nuo to laiko lenkų—lietuvių santykiai perėjo į chronišką konfliktinę situaciją.

Chroniško konflikto laikotarpis P. Losovskio veikale apima metus nuo Vilniaus krašto oficialaus prijungimo prie Lenkijos iki diplomatinių santykių užmezgimo (1922—1938 m.). Tam laikotarpiui, knygos autoriaus nuomone, buvo būdinga tai, kad Lenkijos valdantieji sluoksniai nebegal-

vojo apie Lietuvos inkorporavimą ar apie federaciją su ja, o siekė santykių normalizavimo *status quo* pagrindu.

Autorius šiame skyriuje plačiai aprašo įvairias lenkų ir lietuvių oficialias ir neoficialias derybas, konfliktus Tautų Sąjungoje. Toji medžiaga žinoma iš mūsų tarybinių bei LLR autorių, tarp jų ir paties P. Losovskio, darbų. Skaitytojo dėmesį norisi atkreipti tik į kai kurias išvadas. Pavyzdžiui, autorius teigia, kad Lietuva buvo kalta dėl negerų Lenkijos santykių su Vokietija ir Tarybų Sąjunga. Blogi santykiai su Lietuva atsiliepė Lenkijos diplomatijai Pabaltijo valstybėse. Lietuva nuo Lenkijos atsitvėrė ne tik demarkacijos linija, bet ir politine „kinų siena“. Be to, Lietuvos valdžia ne tik rėmė Vilniaus ir Vilniaus krašto lietuvius, bet ir finansavo anti-lenkišką baltarusių, ukrainiečių ir kitų tautinių mažumų veiklą. 1923 m. ji ruošė tautinių mažumų sukilimą.

Lietuvos Komunistų partijos pagrindinėje spaudoje ir Tarybų Lietuvos istoriografijoje tautininkų partijos politika po fašistinio perversmo laikoma labiau prolenkiška negu liaudininkų ir socialdemokratų. P. Losovskis savo knygoje, pasinaudodamas kai kuriais pavieniais faktais, įrodinėja atvirkščiai. Socialdemokratų partijos toleranciją tautinių mažumų atžvilgiu jis priskiria valdžios politikai 1926 metais Lietuvoje. Tuo P. Losovskis pritaria fašistų propagandoje naudotiems, ruošiant visuomenės opinį fašistiniam perversmui Lietuvoje, teiginiams, kad liaudininkų ir socialdemokratų vyriausybė rengė dirvą lenkų įsiveržimui į Lietuvą. P. Losovskis, plėtodamas tą mintį toliau, kaltina Lenkijos vyriausybę, kad ji lietuviams 1926 metais ne tik neatsakė palankesne politika, bet atvirkščiai — padėtį aštrino, ir todėl lenkų—lietuvių santykiuose susiklostė nauja situacija, kuri pasireiškė 1927 m. krize.

Knygos autorius J. Beką laiko dar griežtesniu antilietuviško kurso politiku už Pilsudskį. J. Beko nuomone, santykiuose su Lietuva reikėjo siekti visko arba nieko. Tokios politikos rezultatas ir buvo 1938 m. kovo mėnesio Lenkijos ultimatumas Lietuvai. Ultimatumui ir Lietuvos—Lenkijos santykiams po jo skirtas visas V skyrius. Jame iš esmės pakartojamos autoriaus anksčiau publikuotos išvados bei pateikti faktai. Vertas dėmesio autoriaus paminėtas faktas, kad po to, kai 1939 m. kovo mėnesį hitlerinė Vokietija įteikė ultimatumą Lietuvos vyriausybei dėl Klaipėdos krašto, Lietuvos valdžia kreipėsi į Lenkiją, siūlydama už pagalbą apginant Klaipėdą karinę ir politinę sąjungą su Lenkija. Betgi Lenkijos santykiai su Hitleriu buvo įtempti dėl Dancigo, ir Bekas atmetė Lietuvos pasiūlymą.

Lietuvos—Lenkijos santykius po Lenkijos ultimatumo priėmimo P. Losovskis vaizduoja labai teigiamai. O ypač šiltai autorius parašė baigiamąjį knygos paragrafą. Jame atskleistas lenkų visuomenės draugiškas požiūris į lietuvius kaip brolišką tautą. P. Losovskio veikale istoriją siekiama parodyti kaip gyvenimo mokytoją, kad nebūtų kartojamos praeities klaidos.

P. Losovskio knygoje „Šiapus ir anapus Nemuno“ pasitaiko kai kurių faktinių netikslumų. Pavyzdžiui, jis XIX a. pabaigoje randa kunigų seminarijas Telšiuose ir Veiveriuose. Veiveriuose buvo seminarija, bet ne kunigų, o mokytojų. Kaip matyti iš kai kurių knygų teiginių perpasakojimo, mūsų istoriografijoje daugelis lenkų—lietuvių santykių klausimų yra vertinami kiek kitaip. Autorius naudojami R. Žepkaitės, K. Navicko bei kitų

Tarybų Lietuvos istorikų darbai, tačiau su jais nepolemizavo. Tuo tarpu išvadas kai kada darė iš atskirų publicistinių citatų, iš atsitiktinai vieno ar kito politinio veikėjo ar paprasto žmogaus išsakytų samprotavimų.

Aldona Gaigalaitė

Marija Gimbutienė. Baltai priešistoriniais laikais: Etnogenezė, materialinė kultūra ir mitologija. V.: Mokslas, 1985.— 192 p., 12 l. įkl., 7000 egz.

M. Gimbutienė — žinoma lietuvių archeologė, dirbanti JAV, parašiusi nemaža knygų Europos neolito ir bronzos amžiaus klausimais,— kartais randa truputėlį laiko ir Lietuvos archeologijai, kitų baltų genčių istorijai. 1963 m. Londone pasaulio tautų ir kraštų apžvalgoms skirtoje knygų serijoje išėjo jos monografija apie baltus¹. Tai buvo iš viso pirmas darbas, skirtas baltų (lietuvių ir latvių bei prūsų—jotvingių protėvių ir Padnėprės baltų genčių) kilmės aiškinimui, jų gyventų plotų ir materialinės kultūros bei mitologijos apžvalgai. Autorė jai panaudojo ne tik archeologijos, bet ir lingvistikos bei folkloro duomenis. Suprantama, nemaža knygos dalis skirta Lietuvoje gyvenusioms baltų gentims, jų palikimui. Netrukus — 1967 m. buvo išleistas šios knygos itališkas vertimas, o prieš keletą metų ir vokiškas².

Lietuviškasis (ir vokiškasis) leidimas nėra Londone išleistos knygos vertimas, o nauja papildyta knyga — autorės žodžiais tariant — jos „naujas variantas“. Pirmiausiai, gerokai pakeistos iliustracijos — įdėta nemaža naujesnių Lietuvos archeologinių radinių piešinių. Knygoje anglų kalba buvo 10 žemėlapių, o lietuviškoje jų yra jau 18, be to, ir dalis senųjų koreguota. Pasikeitė ir knygos mokslinė bazė. 1963 m. knygos literatūros sąrašė suminėta 90 darbų, iš kurių tik 25% tarybinių autorių (tarp jų tik 5 darbai Tarybų Lietuvos — 5,5% — ir tik 3 Tarybų Latvijos archeologų), daugiausiai naudota senoji, ikikarinė literatūra. Tuo tarpu vokiškai ir lietuviškai knygai panaudota gausesnė ir naujesnė literatūra. Lietuviško leidinio literatūros sąrašą sudaro 229 darbai, išleisti iki 1982—1983 m. Iš jų 44% spausdinti po 1963 m., t. y. po angliškos knygos pasirodymo. Naujais duomenimis daugiausiai papildyti I, II ir IV skyriai. Tarybų Lietuvos autorių darbai dabar sudaro apie 22% visos panaudotos literatūros, latvių — apie 10%. Ir vis dėlto liko nepanaudoti tokie svarbūs veikalai kaip „Latvijos TSR archeologija“ (Ryga, 1974), „Baltarusijos archeologijos apybraiža“ (Minskas, 1970 ir 1972), A. Mitrofanovo monografija „Ankstyvasis geležies amžius vidurio Baltarusijoje“ (Minskas, 1978), V. Sedovo studija „Rytų slavai VI—XIII a.“ (Maskva, 1982) ir kt. Nesuprantama, kodėl kai kurių leidinių panaudota tik dalis. Pavyzdžiui, literatūros sąrašė minima pirmoji knygos „Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje“ dalis (Vilnius, 1978), bet nėra jos antrosios dalies (Vilnius, 1981).

¹ Gimbutas M. The Balts. London, 1963.— 286 p. ir 20 l. įkl.

² Gimbutas M. Die Balten: Geschichte eines Volkes in Ostseeraum. München, 1983.— 272 S.

M. Gimbutienės knyga svarbi dviem atžvilgiais. Pirmiausiai, iki šiol ji lieka vienintelė visiems baltams skirta knyga, kurioje apžvelgiama jų kilmė bei kultūros raida nuo neolito iki XIII a. Antra, ji išleista anglų, italų ir vokiečių kalbomis, supažindina užsienio šalių mokslininkus su mūsų protėvių ir jų giminaičių kilme bei senąja kultūra, o kartu iš dalies ir su Tarybų Lietuvos archeologų darbais šioje srityje. Tačiau parašyti tokią knygą nelengva ir vien tik šiam darbu atsidėjus, ir Lietuvoje gyvenant, kai pasiekiami visa reikalinga literatūra, prieinami muziejiniai rinkiniai. Dar sunkiau tai padaryti priešokiais, skiriant baltams tik dalelę laiko šalia Europos neolito ir bronzos amžių studijų, turint po ranka tik dalį reikalingos literatūros. O jos susikaupė nemaža — vien pokario metais archeologų, antropologų ir lingvistų parašyta keliasdešimt monografijų ir šimtai straipsnių apie vieną ar kitą baltų kultūrą, vieną ar kitą jos laikotarpį ar kurią jų gyventos teritorijos dalį.

Iš knygos įžangos sužinome, kad autorė kelė sau didžiulį uždavinį: „... atskleisti baltų kultūros bruožus nuo jos formavimosi užuomazgų, paliesti etnogenezės klausimą, teritorinį paplitimą ir susiskirstymą į kultūrinės grupes, santykius su kaimynais, prekybą, ekonominę ir socialinę raidą, religiją ir mitologiją“ (p. 11). Taigi autorė imasi nušviesti visus svarbiausius baltų istorijos ir kultūros klausimus. Ji dėsto savo mintis gana griežtais teiginiais, kaip abejonių nekeliančias, vieninteles tiesas, nors iš tikrųjų daugeliu atvejų tai tik hipotezės. Dažnai trūksta ir paaiškinimų, kuo autorė grindžia tą ar kitą teiginį. Be to, knygos apimtis ar jai parašyti turėtas laikas neleido autorei išsamiau nušviesti įžangoje suminėtų klausimų.

Kiek daugiau vietos skirta baltų etnogenezei, ypač indoeuropiečių protėvynei, jų ekspansijai į Vidurio, Pietų, Šiaurės bei Rytų Europą. Tai autorės ilgamečių studijų išvados. Baltų susidarymą ji sieja su trečiąja indoeuropiečių ekspansijos banga — su rutulinių amforų ir virvelinės keramikos kultūrų plitimu Pabaltijyje. Tik rutulinių amforų kultūros paminklų Lietuvos teritorijoje dar neturime³, matyt, ši kultūra daugiau palietė tik pietinę baltų formavimosi arealo dalį. Šio proceso pradžią, taikydama JAV priimtas neolitui vadinamąsias kalibruotas datas, autorė datuoja kiek anksčiau nei laikotarpiu (3000—2500 m. pr. m. e.).

Pats baltų susidarymo procesas — ateivių ir senųjų vietinių Narvos ir Nemuno kultūrų genčių susilieėjimas, Pamarių kultūros susidarymas ir plitimas į rytus, lokaliųjų jos variantų išsiskyrimas — ir toliau lieka išsamiausiai apibūdintas R. Rimantienės, A. Butrimo, A. Girininko darbuose⁴. Iš jų matyti, kad šis procesas vyko netolygiai, tęsėsi apie 1000 metų. Faktiškai šį procesą dar tik pradėdame tyrinėti. Bet jau dabar M. Gimbutienės teiginys, kad „... Narvos kultūros substratas bus lėmęs vakarų baltų kultūrą...“ (p. 50) kelia abejonių, nes Narvos kultūros paminklų gausiausia

³ Чеснис Г., Римантене Р. Отношение культуры шаровидных амфор и ее носителей к западным балтам // Проблемы этнической истории балтов. Рига, 1985. С. 105—107.

⁴ Rimantienė R. Akmens amžius Lietuvoje. V., 1984. P. 224—233; Бутримас А. Ю. Поздний неолит Жемайтской возвышенности. Автореф. канд. дисс. Вильнюс, 1985.

Lietuvos ir Latvijos bei Baltarusijos teritorijoje, kurioje susidarė rytų baltų gentys — lietuvių ir latvių protėviai⁵.

Baltų gyvento arealo ribos apytikriai nustatytos kalbininkų ir archeologų (J. Antonevičiaus, L. Kilijano, H. Moros, V. Sedovo, V. Toporovo, O. Trubačiovo, A. Vanago ir kt.). M. Gimbutienės nuomonė iš esmės sutampa su minėtų autorių. Ji tik kategoriškai pasisako už Rytų Pamaro (veidinių urnų) kultūros baltiškumą, už baltų gyventus plotus vakaruose iki Persantės. Tuo tarpu dėl dalies šio arealo pakraščiuose išskirtų kultūrų (veidinių urnų, Milgrado, Zarubincų ir kt.) baltiškos priklausomybės tebevyksta gyvos mokslinės diskusijos.

Baltų gyventoji teritorija nustatyta daugiausiai lingvistiniais duomenimis, o archeologai lingvistų išskirtą teritoriją užpildo vadinamosiomis kultūromis — etnokultūrinėmis sritimis, — aiškina jų arealus, chronologiją, ryšius su ankstesnėmis ir po jų sekusiomis bei kitomis to paties laikotarpio kultūromis. Šis atskirų baltų kultūrų ir etnokultūrinių sričių išskyrimas archeologų pasekamas bent nuo VII—V a. pr. m. e. Etnokultūrinės sritys nebuvo pastovios, dėl įvairių vidinių ir išorinių priežasčių kito. M. Gimbutienė baltų genčių sąjungų susidarymui, arba kultūrinių sričių išsiskyrimui, jų kitimui ir apibūdinimui skyrė palyginti nedaug dėmesio. Kiek išsamiau ji apibūdino tik I tūkstantmečio pr. m. e. kultūrinę sritį. Jos požiūriu šio laikotarpio kultūrinės grupės ar sritis aiškiausiai parodo žemėlapis (pav. 32). Iš žemėlapio matyti, kad M. Gimbutienė to laikotarpio jotvingių gentims skiria didelę teritoriją, jos pietines ribas nukeldama net į pietus nuo Būgo. Tuo tarpu I tūkstantmečio pr. m. e. jotvingių paminklų šioje teritorijoje nežinome. Greičiausiai plotuose tarp Nemuno aukštupio ir Bebro šiaurėje bei Būgo pietuose gyveno ne jotvingiai, o kitos baltų gentys, artimesnės brūkšniuotosios keramikos kultūros gentims.

Tolesnės šio susiskirstymo sritimis—kultūromis raidos autorė neapibūdina, nėra ir jį parodančių žemėlapių (m. e. pradžios, I m. e. tūkstantmečio vidurio). Atrodo, kad buvo galima atsisakyti keleto mažiau reikalingų žemėlapių, o įdėti parodančius baltų genčių raidą.

Be to, apibūdinama vieną ar kitą kultūrą, jai būdingus paminklus, autorė kartais prieštarauja pati sau, o kartais pateikia nežinia iš kur paimtų ar jau pasenusių faktų iš Lietuvos archeologijos. Štai vienas kitas pavyzdys. Minėtame žemėlapyje (pav. 32) brūkšniuotosios keramikos kultūrai I tūkstantmetyje pr. m. e. skiriama žymi dalis Žiemgalos, Kuršo ir Zemaitijos bei rytų Lietuva ir dalis Baltarusijos, o tekste (p. 64) rašoma, kad šios kultūros vakarinė ribaėjusi per Rokiškio, Kupiškio, Kaišiadorių, Prienų ir Kapsuko rajonus, tai yra bent pora šimtų kilometrų ryčiau... Iš tikrųjų arčiau tikrovės yra žemėlapyje nurodytosios ribos. Autorė rašo (p. 78), kad „... Rytų Lietuvoje ir Pietryčių Latvijoje bei Vakarų Baltarusijoje randame iš smėlio supftų pilkapių be akmenų statinių, paprastai tik su vienu kapu...“; pasak autorės, jie būdingi I tūkstantmečio pr. m. e. brūkšniuotosios keramikos kultūrai. Iš tikrųjų tokių pilkapių rytų Lietuvoje esama, bet jie priklauso laikotarpiui nuo IV m. e. a., kai brūkšniuotosios

⁵ Rimantienė R. Min. veik. P. 141—142, pav. 62; Girininkas A. Narvos kultūra // Lietuvos archeologija. V., 1985. T. 4. P. 121, pav. 1.

keramikos kultūrą jos arealo vakariniame pakraštyje keičia nauja — rytų Lietuvos pilkapių kultūra. Nei pilkapiai, nei kitokie kapinynai nebūdingi brūkšniuotosios keramikos kultūrai. Kaip ir kur laidojo mirusius šios kultūros žmonės, dar nežinome. Tačiau tai nekludio autorei netgi I—IV m. e. a. centrinės Lietuvos dalies plokštinius kapinynus priskirti brūkšniuotosios keramikos kultūros zonai, kuri esą buvo apėmusi plotus iki Nevėžio vakaruose (p. 107), nors čia tarp m. e. pirmųjų amžių paminklų visai neturime minėtosios keramikos radinių.

Neatitinka tiesos ir aiškinimas, kad I tūkstantmetyje pr. m. e. Mūšos baseine ir šiaurinėje Lietuvos dalyje nuo laidojimo pilkapiuose pereita prie laidojimo plokštiniuose kapuose (p. 77—78). Iš tikrųjų šioje teritorijoje taip pat dar nerasta nei I tūkstantmečio pr. m. e. pilkapių, nei plokštinių kapų. Autorės minimas laidojimo papročių pakitimas čia įvyko tik IV—VI m. e. a. Apie tai ir pati autorė rašo p. 107, 115, priskirdama II—IV a. pilkapius Lietuvoje žiemgalių protėviams. Tokių prieštaravimų esama ir daugiau. Pavyzdžiui, p. 108 autorė teigia, kad II—IV a. rytų Lietuvoje ir už jos ribų iki Naugarduko, Minsko ir Polocko buvo paplitę Rytų Lietuvos tipo pilkapiai, o keliom eilutėm žemiau nurodo, kad tų pilkapių arealas buvęs daug mažesnis — šiaurėje iki Zarasų, pietuose — iki Varėnos ir Eišiškių apylinkių. Pastarasis teiginys arčiau tiesos, bet ir jis tinka ne II—IV a., o IV—XII a. pilkapiams.

Taigi, skaitydamas šią knygą, susidarai įspūdį, kad autorė neturi aiškesnės nuomonės apie baltų genčių arealus, jų chronologiją, neskiria jų būdingiausių bruožų Lietuvos ir Latvijos teritorijoje.

Apžvelgdama prekybą, baltų ryšius su kitais kraštais, autorė apsiribojo tik pačiais svarbiausiais faktais, rėmėsi beveik vien tik Lietuvos, Sambijos bei Galindos medžiaga, palietė ryšius su antikiniu pasauliu, Skandinavija, Rusia. Tebelaikia tyrinėtojų dėmesio baltų—keltų, baltų—skitų ir kt. ryšių tyrinėjimai, toliau lieka menkai ištirti Padneprės baltų genčių prekybiniai ryšiai.

Nors daugeliu atžvilgių galima sutikti su autorės pateikiamu bendru senosios baltų kultūros vertinimu, vis dėlto, atrodo, yra nerealus ir pasenęs jos teiginys, kad III—IV m. e. amžiai buvę baltų kultūros „aukso amžiais“, kad „... aukščiausia baltų kultūra buvo III bei IV amžiuje...“, kad „... Niekad vėliau baltų gentys... nepatyrė tokio klestėjimo...“ Šį teiginį beveik prieš 50 metų suformulavo (tik kiek atsargiau) Jonas Puzinas⁶, kai savo protėvių kultūrą buvome pradėję tirti. Tada toks įspūdis galėjo susidaryti. Dabar jau žinome, kad V—XII a. baltų genčių kultūros intensyviai vystėsi — augo jų ūkinė veikla (žemdirbystė, amatai ir kt.) ir vis ryškiau skyrėsi atskirų genčių kultūros. III—IV a. ryškiau išsiskyrė tik Sambija ir Lietuvos pajūrio sritis savo gražiais kiauraraščiais papuošalais (segės, smeigtukų galvutės, kabučiai, diržų apkalai ir kt.), kurie kartais yra tikri taikomosios dailės šedevrai, o nuo I m. e. tūkstantmečio vidurio—antrosios pusės galima kalbėti apie savitas kuršių, skalvių, žemaičių, žiemgalių, latgalių, galindų ir kt. kultūras. Todėl teiginys, kad V—XII a. „baltų kultūra

⁶ Puzinas J. Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys // Senovė. K., 1938. T. 4. P. 231.

rutuliojasi toliau, bet be tokio kūrybinio polėkio, koks buvo jaučiamas III—IV amžiuje. . .“ (p. 104), mūsų nuomone, yra jau pasenęs.

Vienas iš labiausiai ginčytinų yra M. Gimbutienės požiūris į baltų socialinę raidą. Jos nuomone, nuo akmens amžiaus indoeuropiečių visuomenę Europoje sudarė 3 klasės (luomai) (p. 79): 1) valdančiųjų ir dvasininkų, 2) karių ir 3) piemenų ir žemdirbių (p. 149), arba: 1) aristokratinės (raiteliai, žemvaldžiai), 2) pirklių ir amatininkų bei 3) žemdirbių ir vergų (p. 165). Todėl knygoje bet kurio laikotarpio turtingesni kapai vadinami valdovų, karalių kapais. Pavyzdžiui, 2200 m. pr. m. e. datuojamas Moškos pilkapio kapas vadinamas valdovo kapu (p. 52, 53), Šveicarijos prie Suvalkų IV a. pilkapio kapas — „karaliaus kapu“ (p. 98) ir t. t.

Toks teiginys apie luominį visuomenės susiskirstymą nuo III tūkstantmečio pr. m. e. yra nepriimtinas, nes neparemtas archeologine medžiaga. Tuo metu baltų kraštai buvo retai apgyventi, primityvūs įrankiai sąlygojo žemą gamybos lygį, žmonės gyveno nedidelėmis bendruomenėmis. Tai ribojo darbo pasidalijimą, visuomenės susiskirstymas į luomas buvo neįmanomas, nebuvo kam išskirti „karalius, dvasininkus, karius“. Todėl ir toliau laikomės nuomonės, kad II—I tūkstantmetyje pr. m. e. baltai gyveno pirmą kartą bendruomenės santvarkos laikotarpį. M. e. pirmaisiais amžiais, augant gamybinėms jėgoms (gausus geležinių įrankių naudojimas), pirmą kartą bendruomenė išsivystė, visuomenės vienetu tapo teritorinės bendruomenės iš savarankiškai ūkininkaujančių šeimų, stiprėjo gentinė organizacija, intensyvėjo tarpgentiniai ryšiai. Atsirado didesnė ar mažesnė turtinė šeimų nelygybė, — tarp to laikotarpio kapų pasitaiko turtingesnių, gali būti, kad turtingiausi iš jų yra genčių, bendruomenių vadų. Nors knygos autorė ir nenori sutikti su tuo, kad klasinė visuomenė ėmė formuotis po IX a. (p. 145), bet, matyti, taip bus buvę, nes tik po IX a. atsirado žemės nuosavybė, pradėjo formuotis paveldimos valdžios tradicijos, o išaugęs ūkinis pajėgumas leido išskirti gamyboje nedalyvaujančią bendruomenės dalį — aristokratiją, jos svitą, karius. Ir pati autorė rašo, kad XIII a. pirmojoje pusėje (faktiškai ir XIII a. viduryje) tiek prūsai, tiek kitos baltų gentys gyveno dar karinės demokratijos sąlygomis — tebeegzistavo genčių sąjungos, kurių teritorinės bendruomenės ir stambesni vienetai rinko savo seniūnus, vadus ir t. t. (p. 145—146). Vėlyvą klasinę visuomenės susidarymą patvirtina ir autorės priimtas teiginys, kad srities valdovas gyveno ant piliakalnio stovėjusioje pilyje. Tokias gyvenamas piliakalnio Lietuvoje žinome tik nuo X—XII a.— taip teigti leidžia Nemenčinės, Narkūnų, Maišiagalos, Kernavės piliakalnių tyrinėjimai. Iki XI a. piliakalnių buvo tik apylinkių bendruomenių slėptuvės.

Įdomus, vaizduotę žadinąs, tik kupinas griežtų teiginių yra baltų religijai ir mitologijai skirtas skyrius (p. 148—178). Dėl mitinių būtybių skirstymo į ikiindoeuropietiškasias ir indoeuropietiškasias bei dėl jų „vietos“ ano meto žmonių tikėjimuose mitologijos tyrinėtojai, matyt, dar ilgai ginčysis. Skyrelis apie šventyklas galėtų realiau atspindėti dabartinę šio klausimo tyrimų būklę. Archeologai iš tikrųjų baltų piliakalniuose yra radę 5,5—7 m skersmens apskritų pastatelių ar aptvarų pėdsakų; spėjama, kad tai buvusios kulto vietos. Aiškumo dėlei reikėtų pridėti, kad baltų gyventoje teritorijoje nuo Baltijos jūros iki Pamaskvės ir nuo Vyslos iki Dauguvos

yra tyrinėta keli šimtai piliakalnių, o rasta vos keletas (dar neturime ir dešimties) tokių apskritų pastatėlių (?) pėdsakų iš I tūkstantmečio pr. m. e. ir I m. e. tūkstantmečio. Autorės teiginys, kad „...kai kurie įtvirtinti piliakalniai buvo ne gyvenamos vietos ar tvirtovės, o šventovės...“ (p. 171), niekuo neparemtas. Šventovėmis pavadintų piliakalnių inventorius nesiskiria nuo kitų to paties laikotarpio piliakalnių — įtvirtintų gyvenviečių ar slėptuvių. Teiginys, kad būta ir didžiulių šventovių, kur visą 20×30 m dydžio pilies aikštelę dengęs stulpų eilės laikomas stogas (p. 171), švelniai tariant, yra nelabai tikėtinas. Jis neturi jokio realaus pagrindo, nes stogą laikusių stulpų eilės pėdsakų niekur nerasta, tokios didžiulės „šventyklos“ nematome ir knygą iliustruojančiuose paveiksluose (pav. 91—93). XIV a. šaltinių Lietuvoje minimi „domos sacros“ leidžia spėti, kad XIII—XIV a. krikščioniškų kaimyninių kraštų (Rusija, Lenkija, Skandinavija, Livonija, Prūsija) įtaka veikė baltus, kad jie, sekdami krikščionimis, savo dievams irgi galėjo pradėti statyti namus—šventyklas. Tačiau kaip jos atrodė, nežinome. Galimas dalykas, kad gyvenvietė su tokia šventykla tuo metu vadinta bažnytkaimiu, o metraštininkai ją vadino „sacras villas“. Vadinti juos „šventais miestais“ vargu ar turime pagrindo. Tokie stambūs kulto centrai (jeigu iš tikrųjų būtų buvę), be abejonės, būtų susilaukę krikščionių metraštininkų dėmesio.

Ne mažiau vaizduotę žadina ir teiginys, kad „...daugelis priešistorinių kapų, kuriuose randama tuo pačiu metu palaidotus vyrą ir moterį, gali būti aiškinami kaip savanoriškas žmonos palaidojimas mirus vyrui...“ (p. 177), nes tai tarsi susieja mūsų protėvių papročius su tolimosios Indijos papročiais... Betgi Lietuvos kapinynuose dar dažniau randame kartu palaidotas dvi moteris arba vyrą, moterį ir vaiką, arba moterį ar vyrą su vaiku. Vis daugiau duomenų liudija, kad daugumas tokiuose dvigubuose—trigubuose kapuose palaidotųjų buvo pakirsta nelaimės ar ligos. Savanoriškų pasilaidojimų su mirusiuoju gal ir pasitaikydavo, bet tai greičiau labai retos išimtys.

Baigiant šią apžvalgą, lieka pridurti dar keletą pastabų. Autorė, naudodama JAV archeologų priimtą chronologiją, savaip datuoja kai kuriuos III—I tūkstantmečio pr. m. e. baltų archeologinius dirbinius, paminklus. Pavyzdžiui, piliakalnių plitimą Lietuvoje nukelia į III tūkstantmečio pr. m. e. pabaigą ar 2000—1500 m. pr. m. e. (p. 64), bronzos amžiaus pradžią — į 2000 m. pr. m. e. (p. 56, 60), Nortykių tipo bronzinius kirvelius datuoja 1500—1400 m. pr. m. e. (p. 61) ir kt.

Be to, autorė kartais labai netiksliai pateikia kitų autorių duomenis arba naudojami jau gerokai pasenusiais. Štai keletas pavyzdžių. P. 90 minima, kad šaukštinių antkaklių Lietuvoje rasta daugiau kaip 50 ir žinomos 32 jų radimvietės⁷. Tuo tarpu 1978 m. duomenimis, jų Lietuvoje buvo rasta jau daugiau kaip 80 ir žinomos bent 46 radimvietės⁸, o dabar turime jau beveik 100 iš 55 vietų. Taigi M. Gimbutienės pateikti duomenys jau seniai nebeatspindi faktiškos padėties. P. 146 skaitome, kad iš Lietuvoje aptiktų 320 balno kilpų tik 10 yra puoštos sidabru,— pateikiama nuoroda į L. Vait-

⁷ Šie duomenys paimti iš: Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. Lietuvos archeologijos bruožai. V., 1961, P. 205.

⁸ Lietuvos TSR archeologijos atlasas. V., 1978. T. 4. P. 18—20.

kunskienės ir A. Merkevičiaus darbą⁹. Paskaite nurodytą literatūrą, rasime parašyta, kad tos 320 kilpų yra rastos Pakalniškių kapinyne (Sakių raj.). Iš tikrųjų Lietuvoje žinoma bent 65 balno kilpų radimo vietos, daugiau kaip 550 šių radinių, iš kurių kelios dešimtys puoštos sidabru... P. 128 skaitome, kad J. Okuličiaus nuomone, VI—VII a. galindų kapai Olštyno apylinkėse yra turtingiausi visoje Europoje, kad daugumoje šių kapų rasta nuo 100 iki 200 radinių. Iš tikrųjų nurodytoje vietoje J. Okuličius rašo, kad šie kapinynai yra turtingiausi baltų gyventame plote (o ne visoje Europoje), kad jie nedideli — viename kapinyne randama 100—200 kapų...

Gaila, kad knygoje įsivėlė ir nemaža kitokių klaidų. Antai Bancerovščinos piliakalnis yra ne prie Sožo anapus Dnepro (p. 108), o šalia Minsko, Tervetė ne prie Jelgavos (p. 120), o arčiau Žagarės ir t. t. Literatūros sąrašo Nr. 121 autorius yra tik J. Antonevičius, Nr. 123 — E. Mugurevičius, o ne M. Atgaxis, Nr. 145 — autoriaus pavardė visai praleista.

Paliktas pasenęs teiginys, kad 1236 m. Mindaugas sumušęs kalavijuočius (p. 148), nors istoriografijoje vyrauja labiau pagrįsta nuomonė, kad greičiausiai lietuvių kariuomenei tada vadovavo Vykintas¹⁰. Autorė mini plačius kovos peilius su rankenų skersiniais (p. 141), kurių nei Lietuvoje, nei Latvijoje iki šiol nerasta, teigia tokius neįtikimus dalykus, kaip, pavyzdžiui, kad sidabrinės pasaginės segės „... galėjo būti vartojamos kaip svorio matai...“ (p. 132). Tokių ginčytinų, nepagrįstų ir neįtikimų teiginių galima pririnkioti gerokai daugiau. Matyt, jie atspindi per didelį autorės skubėjimą.

Literatūros gausumas, tyrinėtojų nuomonių įvairumas, o atskirais atvejais ir duomenų trūkumas atsiliepė autorės darbui, neleido jai susidaryti savo nuomonės ir išsamiau ją išdėstyti. Nemaža dalis jos teiginių liko sunkiai įtikimi, dalis ir nepriimtini. Užsienyje M. Gimbutienės knygos apie baltus suvaidino teigiamą vaidmenį — bent apytikriai supažindino su svarbiausiais baltų kultūros ir istorijos bruožais, iš dalies ir su Lietuvos ir Latvijos archeologų darbais, radiniais, tuo tarpu atidesniam Lietuvos skaitytojui jos kelia daug abejonių.

M. Gimbutienės knyga apie baltus dar kartą parodė, kaip sunku rašyti apie savo gimtinę, atsidūrus toli nuo jos.

Adolfas Tautavičius

Patricia Kennedy Grimsted. Czym jest i czym była Metryka Litewska?: (Stan obecny i perspektywy odtworzenia zawartości archiwum kancelaryjnego Wielkiego Księstwa Litewskiego) // Kwartalnik Historyczny. 1985. Nr 1. S. 55—83.

Mokslo istorikams, bibliografams, archyvarams pažįstama situacija, kai staiga padidėja visuomenės susidomėjimas kuriuo nors istorijos reiškiniu ar faktu, kai šį susidomėjimą lydi pagausėjęs informacijų, publikacijų,

⁹ Vaitkunskienė L., Merkevičius A. Spalvotųjų metalų dirbiniai ir jų gamyba // Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje. V., 1978. P. 103.

¹⁰ Lietuvių karas su kryžiuočiais. V., 1964. P. 115; Lietuvos TSR istorija. 1: Nuo seniausių laikų iki 1917 metų. V., 1985. P. 38.

mokslinių ir mokslo populiarinimo straipsnių srautas. Dažniausiai tai būna susiję su artėjančiomis jubiliejinėmis datomis, neretai su naujų mokslinių tyrimų pradžios paskelbimu. Retrospektyvinės informacijos aktualizacija visuomenės sąmonėje dar kartą pabrėžia senųjų ir dabartinių vertybių sąsajas. Prabėgusių epochų sampratos modeliai įgalina nūdienos kartą suvokti savo vietą žmonijos istorijoje, pagrįsti dabartinės kultūros laimėjimų logiką.

Prieš keletą metų mokslo visuomenės dėmesį patraukė informacija apie Tarybų Sąjungos ir Lenkijos Liaudies Respublikos istorikų mokslinio bendradarbiavimo programą Lietuvos Metrikai (toliau — LM) publikuoti. Visuotinai pripažinta, kad LM dokumentai kaip istorijos šaltinis turi didžiulę reikšmę lietuvių, rusų, baltarusių, ukrainiečių, lenkų bei kitų tautų istorijos studijoms, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės socialinės, ekonominės, politinės struktūros, kultūrinio gyvenimo, tarptautinių ryšių tyrimams. Taip pat pripažįstama, kad LM yra sudėtingas, per keletą šimtmečių susiklostęs dokumentų kompleksas. Tapęs archyvinio fondu, jis keletą kartų keitė saugojimo vietą, buvo pertvarkomas ir naujai aprašomas pagal to meto istorijos mokslo ir archyvistikos reikalavimus. Istorikai dar ir dabar naudojami 1836 m. LM aprašu. Šį aprašą 1887 m. paskelbė S. Ptašickis¹, pažymėjęs, kad aprašas neatitinkas jau to meto mokslo reikalavimų. Kaip rodo praktika, kiekvienas tyrinėtojas darbu su LM archyvinio fondu priverstas iš naujo kaupti savąją patirtį. Todėl tarybinių ir lenkų istorikų mokslinėje programoje, be LM knygų parengimo publikavimui, numatyta visapusiškai tirti šį archyvinį fondą. (Beje, šiuo metu TSRS MA TSRS istorijos institute jau baigiamas rengti spaudai straipsnių rinkinys „Lietuvos Metrikos istorijos tyrinėjimai“.)

Periodinėje TSRS ir LLR spaudoje paskelbus informaciją apie parengiamuosius darbus publikuoti LM, besidominčiųjų LM geografija staiga išsiplėtė. Jungtinių Amerikos Valstijų tyrinėtoja Patricija Kenedi Grimsted, iki tol aktyviai studijavusi Tarybų Sąjungos valstybinių archyvų organizaciją, apie LM paskelbė straipsnį ir knygą², kurių pagrindines tezes, jas kiek sušvelninusi, pakartojo recenzuojamame straipsnyje.

P. Kenedi Grimsted straipsnio pradžioje pabrėžia, kad, nepaisant įvairiais laikotarpiais parašytų straipsnių apie LM gausumo (autorė beveik visus juos pateikia nuorodose, tad jos straipsniai savo ruožtu gali pasitarnauti kaip bibliografinė rodyklė), LM taip ir nebuvo fundamentaliai tirta, iki šiol nėra pakankamai moksliško, nūdienos reikalavimus atitinkančio LM medžiagos aprašo. Todėl P. Kenedi Grimsted kelia „globalinius“ LM problematikos klausimus, kurie „anksčiau niekam neatėjo į galvą“: kas tai per

¹ Пташицкий С. Описание книг и актов Литовской Метрики. СПб., 1887.

² Kennedy Grimsted P. What Is and What Was the „Lithuanian Metrica“? Contents, History and Organization of the Chancery Archives of the Grand Duchy of Lithuania // Harvard Ukrainian Studies. 1982. No. 3. P. 269—338; Kennedy Grimsted P. (With the collaboration of I. Suikowska-Kurasiowa) The „Lithuanian Metrica“ in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. Including an Annotated Edition of the 1887 Inventory, compiled by Stanisław Ptaszycki. Cambridge, Mass., 1984. Published jointly with the Institute of History of the Polish Academy of Sciences.

archyvinė medžiaga, dabar vadinama „Lietuvos Metrika“? Kaip atsirado jos knygos? Kada ir kaip LM knygos susiformavo į dabartinį kompleksą? Sie, taip pat LM kelionių po įvairias archyvų saugyklas, jos pertvarkymų ir fondavimo istorijos klausimai yra bazė pagrindiniam P. Kenedi Grimsted klausimui formuluoti: kaip reikia pertvarkyti šią archyvinę medžiagą, kad būtų galima sudaryti idealų jos archyvinį aprašą? Tik po to galima pradėti planuoti LM knygų publikavimą (p. 56—57).

P. Kenedi Grimsted pirmiausiai bando išsiaiškinti, ką gali reikšti pavadinimas „Lietuvos Metrika“. Pažymėjusi, kad, amžiams bėgant, „LM“ kartais buvo vadinamas visas išlikęs LDK kanceliarijos bei kitų centrinių institucijų dokumentų kompleksas, kad kartais „LM“ terminas buvo vartojamas kaip „LDK archyvų sumos“ plačiąja prasme sinonimas ir pan. (o visa tai tik komplikuoja „LM“ supratimą), P. Kenedi Grimsted analizuoja galimas žodžio „metrika“ reikšmes. Peržiūrėjusi įvairius žodynus, autorė daro išvadą, kad „metrika“ kaip definicija siauriausia ir specifine prasme reiškia „archyviškai nesutvarkytas kanceliariškas knygas“. Pavadinimas „Lietuvos“, reiškiantis „LDK“, buvo pridėtas XVII a., kad LM nebūtų painiojama su Karūnos (t. y. Lenkijos) Metrika (p. 57—58). Tačiau bendrinė sąvoka „metrika“ niekada nebuvo definicija „knygos, rašomos prižiūrint kancleriui ir pakancleriui“, — tokią reikšmę istoriškai susiformavusiai sąvokai „LM“ suteikia P. Kenedi Grimsted, atplėšdama ją nuo objektyviai egzistuojančio, istoriškai susiklosčiusio archyvinio dokumentų komplekso. Ir tai ne vien metafizinės logikos žaismas, bet platforma „grynosios LM“ rekonstrukcijai: kadangi „metrika“ reiškia kanceliarijos knygas, tai iš LM reikia pašalinti visa, kas nėra kanceliarijos knygos. Vadinasi, išmąstyta definicija „metrika“ yra pirminė, kaip tik ji turi sąlygoti archyvinio fondo „Lietuvos Metrika“ sudėtį. (Iš Aristotelio traktato „Fizika“ nūdienos fizikoje liko tik pavadinimas, tačiau neatrodo, kad dabartiniai fizikai dėl to rengtųsi revizuoti savojo mokslo objektą.) P. Kenedi Grimsted „archyviniu požiūriu“, dokumentų originalų negalima laikyti LM dalimi, juos iš LM reikia išskirti (p. 82). Kaip ir pilies, krašto teismų dokumentus, nes jie buvo vadinami „knygomis“ ir niekada „metrika“ (p. 80; ši tezė labai ryški straipsnyje anglų kalba, recenzuojamame straipsnyje ji suniveliuota).

P. Kenedi Grimsted iš ankstesniosios lenkų literatūros perėmė apriorišką teiginį, kad LDK kanceliarijoje knygos buvo vedamos Lenkijos kanceliarijos knygų pavyzdžiu, ji netgi perkelia lenkiškųjų knygų rūšių pavadinimus LDK kanceliarijos knygoms, tarsi jie būtų egzistavę jau XVI a. (pavadinimai buvo pritaikyti tik XIX a. pabaigoje). Todėl P. Kenedi Grimsted kritikuoja LDK kanceliarijos darbą XVI—XVII a. už tai, kad kanceliarijos knygos buvo vedamos „neteisingai“ (p. 60, 66—67). Ir taip toliau. Taigi P. Kenedi Grimsted siūlomas LM „gryninimas“ atmeta labai svarbios problemos, reikšmingos ne tik LM, — LDK kanceliarijos „archyvinės dalies“ ryšio su izdinės ir valstybės archyvais tyrimą, kanceliarijos funkcijų skaidymosi ir naujų centrinių vadybų su savais žinybiniais archyvais formavimosi proceso pažinimą. Siūloma metodologija ignoruoja LDK valstybinės valdžios organų veiklos ryšį su tų ar kitų dokumentų atsiradimu. Pagaliau siūlomas LM pertvarkymas prieštarauja „Archyvinio fondo kilmės ir pagarbos jam“ principui, suformuluotam Prancūzijoje 1841 m., ku-

riu dabar vadovaujamasi visų Europos valstybių archyvinėje praktikoje. „Lietuvos Metrika“ yra ne tik istorinė sąvoka, bet ir konkretaus istoriškai susiklosčiusio archyvinio fondo TSRS centriniam valstybiniam senųjų aktų archyve pavadinimas. Tuo tarpu Patricijai Kenedi Grimsted tai, kad dalis S. Ptašickio aprašytų LM knygų perduota LLR archyviui, o TSRS CVSA archyve saugoma absoliuti dauguma knygų toliau vadinama „LM“, „komplikuoja termino „LM“ supratimą“! (p. 76).

P. Kenedi Grimsted kelia naujo, „idealaus mokslinio“ LM medžiagos aprašo būtinumo klausimą. Tačiau iš straipsnio konteksto susidaro įspūdis, kad autorė tokį aprašą įsivaizduoja kaip JAV archyvinių aprašų pavyzdį. Juose rasime daugiau duomenų apie dokumentų kilmę ir struktūrą nei apie jų turinį. P. Kenedi Grimsted „idealaus LM aprašo“ rekonstrukciją pradeda ne nuo anksčiausių LM aprašų, kaip kad galima būtų tikėtis atsižvelgiant į analogiškų tyrimų patirtį, bet nuo S. Ptašickio aprašo kritikos. Po to pereinama prie ankstesnių, XVII ir XVIII a. LM aprašų turinio, kas iš esmės ir yra pagrindinis P. Kenedi Grimsted tyrinėjimo objektas. LM knygų genėzės klausimai, jų dokumentinė sudėtis visiškai neliečiami. P. Kenedi Grimsted iš esmės apeina ir N. Berežkovo monografijos „Lietuvos Metrika kaip istorijos šaltinis“³ teiginius, kad XVI a. pabaigoje perrašinėjant LM knygas, faktiškai buvo užfiksuota jų netvarka, susiklosčiusi per pusantro amžiaus, kad perrašytos LM knygos toli gražu nėra adekvačios originalio-
sioms.

P. Kenedi Grimsted viena pirmųjų pabandė palyginti įvairius LM aprašus, saugomus Maskvos, Leningrado, Varšuvos, Krokuvos archyvuose. Tokia tyrimų sritis yra naujas žingsnis geriau pažinti painią LM istoriją, leidžiantis tikėtis naujų faktų ar papildomų duomenų atskleidimo. Štai P. Kenedi Grimsted straipsnyje anglų kalba buvo pakartojusi tradicinį istoriografijos teiginį, kad dalis LM XVII a. buvo išvežta į Švediją. Po detalesnių šio klausimo studijų autorė padarė išvadą, kad XIX a. istoriografijoje Lietuvos Metrika buvo supainiota su Lenkijos Metrika (p. 62). P. Kenedi Grimsted atliekamo LM aprašų palyginimo rezultatai gali pasitarnauti tolesniems LM tyrimams kaip pagalbinė medžiaga, kaip žinynas, koreguojantis įvairių LM aprašų duomenis.

P. Kenedi Grimsted tyrimų kryptis yra tik viena iš keleto, kurios būtinoms LM tyrimams. Tačiau atsakymo į P. Kenedi Grimsted akcentuojamus LM problematikos klausimus ji duoti negali.

Tarybinio istorijos mokslo, šaltinotyros bei archyvytyros patirtis rodo, kad Lietuvos Metrikos tyrimai turi būti susieti su LDK valstybinio administracinio aparato raidos, jo raštvedybinių funkcijų atskirais laikotarpiais, centrinių institucijų kasdieninio funkcionavimo tyrimais. Tema „archyvas“ neatskirama nei nuo institucijos — žinybinio archyvo sudarytojos — visuomeninės-politinės veiklos tyrimo, nei nuo įvairiausių valstybinio, politinio, socialinio, ekonominio gyvenimo reiškinių ir visuomenės sąmonės konkrečioje epochoje tyrimų.

Egidijus Banionis

³ Бережков Н. Г. Литовская метрика как исторический источник. Ч. 1. О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 г. М.; Л., 1946.

Lietuvių tautos praeitis: Istorijos ir gretimų sričių neperiodinis leidinys. Chicago, 1983. T. 6.— 14, 302, 430, iš viso 746 p.: iliustr.; T. 7.— 759 p.: iliustr.

Tęstinis leidinys „Lietuvių tautos praeitis“ yra tipiškas lietuvių emigrantų istorikų organas, kuris daugelį koncepcijų perėmė iš prieškarinės buržuazinės istoriografijos, kartais jas papildė ir „sovietologinėmis“ teorijomis.

Savo verte Lietuvos istorijos, kultūros tyrinėjimams unikaliam išsiskiria gerai išleistas nagrinėjamasias dvitomis, kuriame faksimiliniu būdu perspausdintas visas „Aušros“ tekstas: t. VI — 1883—1884 metų, t. VII — 1885—1886 m. Kaip žinoma, „Aušros“ žurnalo komplektai labai reti, jie nyksta net ir rūpestingiausių skaitytojų rankose. Faksimilinis leidinys ne tik palengvina „Aušros“ studijas, bet ir padeda išsaugoti autentiškus žurnalo egzempliorius.

Prie VII tomo pridėtas didelis Jono Dainausko straipsnis „Ausra“ ir jos gaidynė“ (p. 647—741). Jame rašoma apie spaudos draudimą kaip nacionalinės spaudos priemonę. Daug vietos skiriama nelegaliosios spaudos gabenimui, ypač Motiejaus Valančiaus bei Martyno Sederavičiaus vaidmeniui. Svarbiausias dėmesys sutelktas į jaunosios inteligentijos pastangas nacionaliniams interesams panaudoti Mažosios Lietuvos lietuviškus laikraščius (pakeitus jų turinį) ir įkurti pačią „Aušrą“. Pasakojama apie žurnalo, kaip pasaulietinio leidinio, platinimo sunkumus, jo redaktorius, ideologinius vingius ir žlugimo priežastis, nacionalinės savimonės ugdymą bei „Aušros“ apolitiškumą, jos reikšmę grožinei literatūrai, bendrinei kalbai. Atskirai aprašyti 74 „Aušros“ autoriai, bendradarbiai (be to, dar neišaiškintas 21 slapyvardis), pridėtos jų išlikusios nuotraukos.

J. Dainauskas savo straipsniui panaudojo gana gausią literatūrą. Jis prisidėjo prie tų emigrantų istorikų, kurie nebeignoroja lietuvių tarybinių tyrinėjimų. Antai remiasi Augustino Janulaičio darbu apie Mikalojų Akeleitį, Juozo Jurginio — apie Mikalojų Katkų, J. Palionio straipsniu apie „Aušros“ nuopelnus literatūrinei kalbai ugdyti, Aldonos Vaitiekūnienės — apie „Aušros“ poveikį grožinei literatūrai, V. Merkio abiem knygomis apie nelegaliąją spaudą ir straipsniu apie „Aušrą“, Antano Tylos paruošta šaltinių publikacija „Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla“. Nurodomi taip pat Jono Basanavičiaus, Jono Šliūpo, Juozo Andziulaičio-Kalnėno raštai, paskelbti „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje. Visi šie leidiniai žymiai praturtino J. Dainausko darbą. Kai kurių skyrių medžiaga imta beveik vien iš mūsų naujosios istoriografijos (pvz., apie pirmąją — M. Valančiaus — knygnešių organizaciją ir jos likimą).

Tačiau straipsnio struktūra ir pagrindiniai teiginiai remiasi koncepcija, kad tuomet vyko tik tautiniai politiniai ir tautiniai kultūriniai susidūrimai. Į tai, kokią reikšmę šiems įvykiams turėjo antagonistinių klasių susidarymas bei jų tarpusavio santykiai, dėmesio nekreipiama.

Nė neužsiminęs apie tai, kad buržuazinės nacijos visoje Europoje pradėjo formuotis kartu su kapitalizmo geneze, kad lietuvių nacija nebuvo išimtis, kad jos atgimimas prasidėjo XVIII a. pabaigoje—XIX a. pradžioje, autorius netikėtai konstatuoja, jog 1861—1864 m. „jau buvo realios prie-

laidos lietuvių tautiniam-visuomeniniam sąjūdžiui atsirasti“ (p. 650). Vadovai galėję būti inteligentai, kilę daugiausiai iš nesusvetimėjusių kilmingųjų. Dėl caro valdžios represijų prieš 1863 m. sukilėlius tie vadovai buvę sunaikinti arba išblaškyti, ir tautinis (nacionalinis) sąjūdis galėjęs pasireikšti tik po 1880 m. „Visa, kas yra anapus tos datos (1883 m.— V. M.), priklauso senai kultūrai, lenkiškumu perdėm persunktai, kada atrodė, kad lenkinimas, drauge su rusinimu jau visai numarino lietuvišką sąmonę, o kas šiapus 1883 metų, tai — grynai lietuviškos sąmonės išsiskleidimas...“ (p. 691). Čia sekama kai kuria ankstesniąja istoriografija, teigiama, kad „Aušra“ prikėlė tautą, sujungė ją bendrai veiklai.

Beje, keletas senųjų tyrinėtojų (V. Maciūnas ir kt.) šios nuomonės nepalaikė, tautinį atgimimą jie jau matė XIX a. pradžioje.

Šią tezę dėl „Aušros“ vaidmens pats autorius nejučiomis griauna, rašydamas apie M. Valančiaus, M. Sederavičiaus knygnešių organizacijas, kovą dėl spaudos, mokyklos. Be to, J. Dainauskas pasakoja apie nacionalinės inteligentijos, Maskvos ir Peterburgo lietuvių studentų organizacijų veiklą ligi „Aušros“. Juk „Aušra“ gimė kaip nacionalinio judėjimo kūdikis. Ir pats autorius vienoje vietoje prabėgomis pastebi, kad žurnalas „buvo ir pačių lietuvių tautinio atbudimo balsas“ (p. 699).

8 dešimtmečio pabaigoje ir 9 pradžioje išryškėjo poreikis turėti laikraštį, kuris pakeltų nacionalinį judėjimą į aukštesnę pakopą: suburtų išsisklaidžiusią inteligentiją, studentiją, konsoliduotų idėjiniu požiūriu, plėtotų nacionalinę savimonę krašte. „Aušra“ iš tikrųjų gerokai pagyvino nacionalinį sąjūdį, tačiau jo, kaip seniai egzistuojančio, kurti iš naujo nereikėjo. Pagaliau tokius engiamų nacijų judėjimus sukelia kur kas svarbesni socialiniai-ekonominiai, politiniai ir kultūriniai veiksniai, būdingi feodalizmo irimui ir kapitalistinės santvarkos susidarymui.

J. Dainauskas, laikydamasis minėtosios nacionalinio išsivaduojamojo judėjimo chronologijos, žengė dar vieną abejotiną žingsnį. Jis rašo: „Lietuvių tautinis sąjūdis užuomazgoje teisingai pradėjo nuo žadinimo susidomėjimo tautos praeitimi ir žadinimo meilės savajai kalbai“ (p. 692). Pabrėžtina, kad čia kalbama apie XIX a. 9 dešimtmetį. Tačiau pažvelkime į gilesnę praeitį ir pamatysime, kad šios priemonės nacionalinei savimonei žadinti jau seniai vartotos. (Beje, pats autorius kitoje vietoje pripažįsta, kad atskiri veikėjai „per visą XIX a. pirmosios pusės laikotarpį žadino lietuvių“ — p. 650.) Jei ne nacionalinės savimonės ugdymo tikslai, ar mes turėtume keturis Simono Daukanto istorijos veikalus? Siam reikalui istorija domėjosi, ją studijavo Kąjėtonas Nezabitauskis, Simonas Stanevičius, Dionizas Poška, M. Valančius, M. Akelaitis. Jau Kristijonas Donelaitis ir ypač XIX a. pradžios lietuvių rašytojai bei kultūros veikėjai gynė gimtąją kalbą nuo pažeminimo, tobulino ją, plėtojo jos visuomenines kultūrinės funkcijas, siejo ją su demokratinės nacionalinės kultūros visuma. „Aušra“ ir jos bendradarbiai buvo šio darbo tęsėjai.

„Aušrą“ laikydamas nacionalinio judėjimo gimdytoja, autorius kiek netikėtai žurnalo programą vadina itin ribota, nemato nė „kokių nors preciziškesnių ideologinių suformulavimų“ (p. 692). Aušrininkai esą veikę „vien kultūrinėje srityje, neliečiant politikos“ (p. 692) ir nesupratę, kad tuo būdu eina į konfliktą su polonizatoriais ir caro autokratija. Beje, autorius

taikliai pastebėjo, kad žurnalo lojalumo deklaravimo caro valdžia visiškai nepaisė. Tačiau J. Dainauskas per daug kategoriškai tvirtina, kad „Aušra“ Lietuvos politinio išsivadavimo idėjos visiškai nekėlė (p. 699). Nacionalinio suverenumo aspiracijų turi pati programinė „Aušros“ „Priekalba“, rašyta J. Basanavičiaus, kurioje sakoma: „Juk ir mes esame tokie pat žmonės, kaip ir mūsų kaimynai, ir norime visomis teisybėmis, prigulinčiomis visai žmogystei, lygiai su mūsų kaimynais naudotis“. 1884 m. „Aušra“ paskelbė M. Akelaičio laišką iš Paryžiaus, kuriame randame šūkį „Lietuva — lietuviams“ (Nr. 5/6, p. 200).

„Aušros“ ekonominei programai — nuostatai dėl feodalizmo liekanų ir kapitalizmo raidos — J. Dainauskas skiria gana mažai vietos. Jis rašo, kad žurnalas skatino nacionalinės prekybos, pramonės kūrimą, prekinio žemės ūkio plėtotę, kad sugebėjimą turtėti laikė pilietine dorybe. Autorius įdėjo Petro Vileišio pozityvistinį „Credo“, siųstą „Aušros“ redakcijai. Išskiriamas J. Sliūpas, kuris „suprato būtinumą tautiniai-kultūrinio atgimimo darbą jungti su lietuvių liaudies visuomeniniai ūkiškais klausimais“ (p. 693). Neginčytina, kad „Aušra“ siekė spartesnės kapitalizmo raidos ir nacionalinės buržuazijos kilimo. Žurnalas daugiau ar mažiau nuosekliai stėjo prieš feodalizmo liekanas, smerkė baudžiąvą ir jos padarinius.

J. Sliūpas, J. Mačys-Kėkštas, J. Andziulaitis ir kiti demokratinės krypties aušrininkai formavo skaitytojų nuomonę, kad socialinę-ekonominę santvarką, jos kaitą turi lemti ir lemia pati liaudis, puoselėjo buržuazinės demokratinės santvarkos viltis. „Aušroje“ atsispindėjo toji padėtis, kai feodalizmo pabaigoje lietuvių tauta buvo praradusi pilną socialinę struktūrą (atskilo viešpataujantys feodaliniai luomai), kai modernios tautos — nacijos susidarymas vyko kovoje su feodalizmo liekanomis, su hegemonistine senąja kultūra.

Apskritai autorius pasitelkė gausią medžiagą, išaudė rišlų faktografinį audinį, bet į „Aušrą“ ir jos laikų nacionalinį sąjūdį daugeliu atveju pažvelgė panašiai kaip daugelis senosios lietuvių istoriografijos atstovų.

Vytautas M e r k y s